

COB

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2009 | 1

- Sombler over de economie
- Uiteenlopende zorgen over de eigen financiële situatie
- Vertrouwen in de regering gelijk gebleven
- Positiever over immigratie en integratie
- Ambivalent over vrijheid van meningsuiting
- Mat over Europa

EEFJE STEENVOORDEN, PEGGY SCHYNS EN TOM VAN DER MEER

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit is het vijfde kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het eerste kwartaal van 2009. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording en in het voorwoord van het eerste kwartaalbericht (Paul Dekker en Eefje Steenvoorden, COB-kwartaalbericht 2008|1, SCP juni 2008; te vinden op www.scp.nl).

In de vaste hoofdstukken 1 en 2 wordt met zowel kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) als kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) ingegaan op maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland. In hoofdstuk 1 staat de stand van zaken in Nederland aan het begin van 2009 centraal: wat zijn de constanten en de veranderingen in opinies, hoe waarden Nederlanders het eigen leven en diverse aspecten van de samenleving, welke problemen, sterke punten en politieke prioriteiten benoemt men? In hoofdstuk 2 werken we de drie onderwerpen samenleving, economie en politiek verder uit. We gaan dieper in op publieke opvattingen hierover en de manier waarop men die meningen formuleert. Hierna volgen twee thematische hoofdstukken. Hoofdstuk 3 gaat over de vrijheid van meningsuiting en hoofdstuk 4 - met het oog op de naderende Europese Verkiezingen - over Europa.

Voor een beter begrip van de resultaten verdient nog vermelding dat tijdens de enquêteperiode het Amsterdamse Gerechtshof besloot om Geert Wilders te vervolgen wegens zijn uitspraken over de islam (21 januari jl.), en in de dagen van de focusgroepen hem de toegang tot het Verenigd Koninkrijk werd ontzegd. Naar beide gebeurtenissen wordt verwezen in de focusgroepen in de discussies over de vrijheid van meningsuiting. De beroeringwekkende persconferentie van het CPB (17 februari jl.) over de 3,5% krimp in de Nederlandse economie in 2009, vond juist na de dataverzameling plaats.

Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit vorige berichten. Aan de volgende bevolkingsgroepen en onderwerpen is aandacht besteed in de vorige COB-kwartaalberichten (beschikbaar op www.scp.nl):

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen.
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Het aandeel Nederlanders met sombere verwachtingen over de economie is met 65% stabiel in vergelijking met eind 2008. Net als eind 2008 ligt het percentage mensen met vertrouwen in de Tweede Kamer (61%) en de regering (59%) hoger dan vóór de economische crisis. De invloed van opleiding blijft groot: lageropgeleiden hebben aanzienlijk minder vertrouwen in politieke instituties dan hogeropgeleiden. Het vertrouwen in de vakbonden en met name in de grote ondernemingen is dit kwartaal gedaald.
- Nederlanders maken zich minder zorgen over de eigen financiële situatie dan over de nationale economie. Wel letten mensen op hun uitgaven en vermijdt men grote aankopen. Lageropgeleiden zijn zorgelijker gestemd over de crisis en vrezen vaker dan hogeropgeleiden het kind van de rekening te worden. Het gevoel heerst dat de media negatiever berichten over de crisis dan de werkelijkheid rechtvaardigt.
- Men is iets positiever over immigratie en integratie dan in 2008. Men vindt vaker dat culturele diversiteit een aanwinst is voor Nederland en minder vaak dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten. Kwesties van immigratie en integratie worden ook minder vaak genoemd als redenen waarom het met Nederland de verkeerde kant op zou gaan.
- De vrijheid van meningsuiting is voor veel Nederlanders een dilemma. Het is niet goed anderen te kwetsen, maar kwetsen is subjectief: wat de een tegen het hoofd stoot, laat de ander onbewogen. Een meerderheid (61%) vindt dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Toch moet volgens 54% de vrijheid van meningsuiting krachtiger worden beschermd.
- Vrouwen, ouderen, lageropgeleiden en gelovigen vinden relatief vaak dat de vrijheid van meningsuiting niet mag uitmonden in het kwetsen van anderen. Onder mannen, ouderen, lageropgeleiden en niet-gelovigen zijn relatief veel voorstanders van een krachtiger bescherming van de vrijheid van meningsuiting.
- In de discussie over de vrijheid van meningsuiting spelen de opvattingen over de integratie en de verharding van de samenleving een rol. De vrijheid van meningsuiting wordt dan als typisch Nederlandse waarde gezien die onder druk staat. Anderen zien in de grotere nadruk op deze vrijheid ofwel een afname van tolerantie, ofwel de grotere geneigdheid zich aangevallen te voelen.
- Hoewel meer mensen (52%) het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak vinden dan een jaar geleden (44%), leeft het thema EU niet echt onder Nederlanders. In de focusgroepen gaat men verveeld achterover leunen als het thema Europa wordt aangesneden.
- Er zijn nog altijd veel tegenstanders van de invoering van de euro (39%), nagenoeg evenveel als voorstanders (35%). Bijna de helft van de Nederlanders meent dat het in de huidige economische crisis goed is dat we de euro hebben, 17% is het hiermee oneens.
- Volgens een derde van de Nederlanders had de EU kleiner moeten blijven dan ze nu is, terwijl iets meer dan een kwart de EU liever verder ziet uitbreiden. 23% is van mening dat er te veel gemeenschappelijk beleid is, terwijl 32% juist nog meer samenwerking tussen de lidstaten zou zien. In de focusgroepen blijkt men moeite te hebben om deze voorkeuren te beargumenteren.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

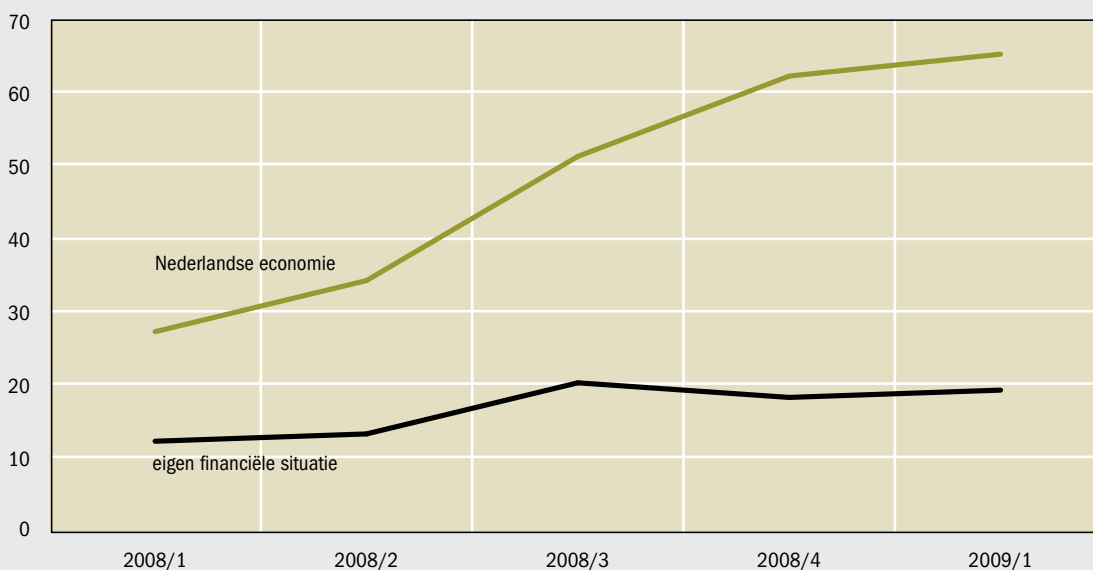
Een ongeveer even grote meerderheid van de Nederlanders (65%) als in eind 2008 verwacht dat de Nederlandse economie zal verslechteren in het komende jaar. Het percentage mensen dat een voldoende geeft voor hun vertrouwen in de Tweede Kamer (61%) en de regering (59%) is nog altijd hoger dan vóór de economische crisis. Het vertrouwen in de vakbonden en met name in de grote ondernemingen is juist wat afgenomen. Het meest genoemde probleem van onze samenleving is echter de manier waarop we met elkaar omgaan (20%), op de voet gevolgd door inkomen(sverschillen) en economie (19%). Andere veelvuldig genoemde problemen betreffen criminaliteit en veiligheid (11%), politiek en bestuur (14%), en immigratie en integratie (10%).

Wat houdt de Nederlandse burger bezig? Waarover maken mensen zich zorgen? En hoe denken mensen over de economische crisis en haar gevolgen? Dat is waar we in dit hoofdstuk en het volgende op ingaan. In dit hoofdstuk gaan we in op de belangrijkste veranderingen en constanten in de publieke opinie, en beschrijven we hoe tevreden burgers zijn met het eigen leven en het land. Wat vindt men goed gaan, wat vindt men zorgelijk? In hoofdstuk 2 worden de opinies van burgers op drie terreinen – het functioneren van de samenleving, de economie en de politiek – nader uitgewerkt met cijfers en kwalitatief materiaal.

VERANDERINGEN EN CONSTANTEN

Hoewel de economische situatie en de berichtgeving daarover in de media ten opzichte van het vorige kwartaal negatiever is geworden, zien we slechts kleine veranderingen in de publieke opinie. Eerst kijken we naar de verwachtingen die Nederlanders hebben over de eigen financiële situatie en over de economie. In vergelijking met eind 2008 blijken de Nederlanders slechts iets negatiever te zijn geworden in hun verwachtingen over de economie: het percentage burgers dat denkt dat de Nederlandse economie de komende twaalf maanden (sterk) achteruit zal gaan is gestegen

Figuur 1.1 Percentage mensen met negatieve verwachtingen over de eigen financiële situatie en over de Nederlandse economie^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?'. In de figuur zijn alleen de percentages (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

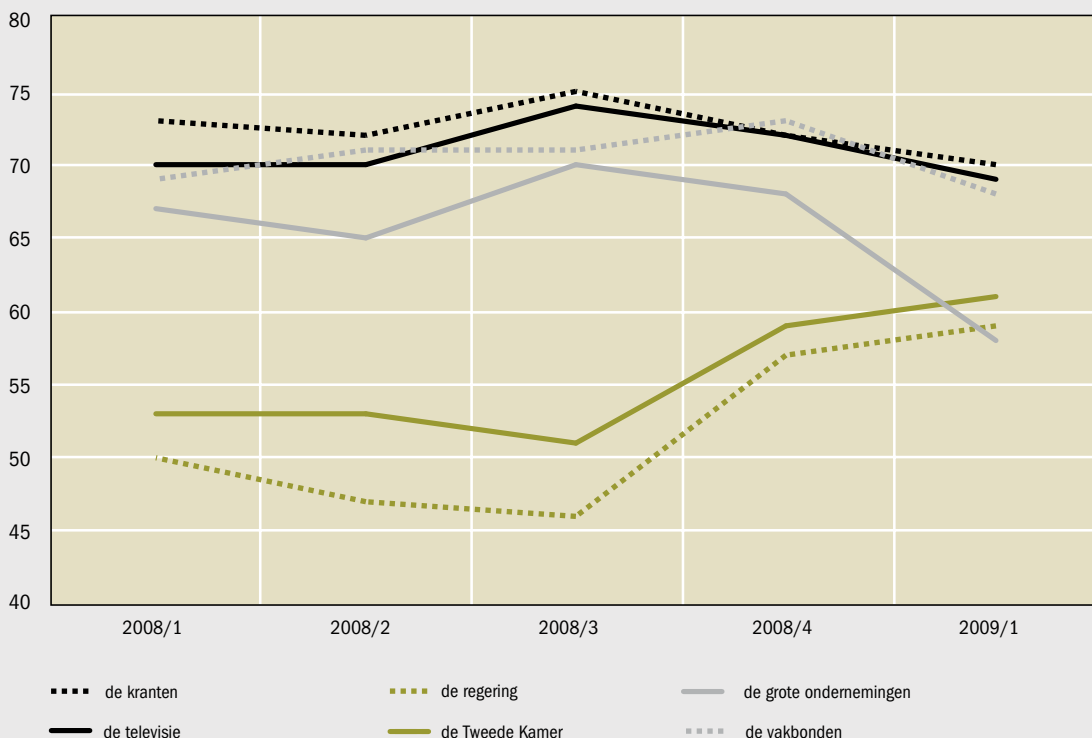
van 62% in het vorige kwartaal naar 65% in het eerste kwartaal van 2009. Dit verschil is niet significant. De trend van de twee voorgaande kwartalen zet nu dus niet door: mensen zijn nauwelijks negatiever geworden over de economie. Over de eigen financiële situatie is men evenmin negatiever geworden: het percentage burgers met negatieve verwachtingen is gestegen van 18% naar 19%.

In het vierde kwartaal van 2008 zagen we voor het vertrouwen van burgers in de politiek een trendbreuk: het parlement en de regering kregen van beduidend meer mensen een voldoende voor het vertrouwen. Heeft deze trend doorgezet? In figuur 1.2 is de ontwikkeling sinds begin 2008 van het vertrouwen in zes instituties weergegeven. Het vertrouwen in de regering en het parlement is sinds het begin van de financiële crisis gestegen. Waar dat aan ligt is niet duidelijk. Mogelijke verkla-

ringen zijn een verhoogde zichtbaarheid van parlement en regering of het terugvallen op vertrouwde instellingen in moeilijker tijden. Sinds het vorige kwartaal is het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering weliswaar niet toegenomen, maar op zijn minst stabiel gebleven. Daarentegen is het vertrouwen in de vakbonden en vooral in de grote ondernemingen (meer dan 10%) gedaald ten opzichte van het vorige kwartaal. Grote ondernemingen zijn nu de slechtst scorende van de zes instituties. Ook in de focusgroepen worden meer negatieve uitlatingen gedaan over grote Nederlandse bedrijven en de ontslagen die ze zeggen te moeten doorvoeren. Hier gaan we in hoofdstuk 2 dieper op in.

Niet in de figuur opgenomen maar wel van belang zijn de grote verschillen in het vertrouwen tussen opleidingsgroepen. Zoals voorheen blijkt ook nu weer dat naarmate men lager is opgeleid, men aanzienlijk minder vertrou-

Figuur 1.2 Percentage mensen dat hun vertrouwen in zes instituties met een voldoende beoordeelt^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Percentage voldoende (6-10) op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

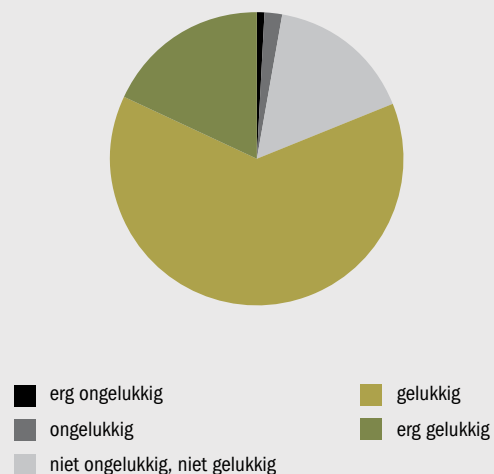
wen heeft in verschillende instituties. De verschillen zijn vooral groot waar het de politiek betreft: bij de laag- en hoogopgeleiden heeft respectievelijk 46% en 73% voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer en 44% en 69% voldoende vertrouwen in de regering. Ook bij het vertrouwen in de grote ondernemingen en in de kranten zien we dit patroon, alhoewel minder sterk, terug.

PERSOONLIJK GELUK, MAATSCHAPPELIJKE TEVREDENHEID?

In figuur 1.3 is afgebeeld hoe gelukkig de Nederlanders zichzelf noemen in het eerste kwartaal van 2009. Net als in onze vorige metingen geven Nederlanders in groten getale aan gelukkig te zijn. 81% van de mensen kiest voor ‘gelukkig’ of ‘zeer gelukkig’.

Vertaalt dit wijd verbreide persoonlijke geluk zich ook naar tevredenheid met de samenleving? Zoals we al vaker vaststelden, is dat niet het geval. Blijkbaar is het eigen geluk niet de maat waarin tevredenheid met de maatschappij wordt afgemeten. In tabel 1.1 zijn de gemiddelde tevredenheidcijfers weergegeven voor verschillende aspecten van het persoonlijke leven, de maatschappij en de politiek. Waar de persoonlijke aspecten tussen de 6,9 en de 7,7 scoren, is dat voor de samen-

Figuur 1.3 Mate van persoonlijk geluk^a, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009

a 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?'

Bron: COB 2009/1

leving, de economie en het gemeentebestuur een zesje en voor de landelijke en Europese politiek een 5+. Hoewel de waardering voor de politiek dus nog steeds het laagst is van alle voorgelegde terreinen, is deze nog altijd hoger

Tabel 1.1 Waarderingen voor diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in gemiddelden)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1
• vrienden- en kennissenkring	7,7	7,7	7,6	7,7	7,7
• buurt	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4
• belangrijkste dagelijkse activiteit	7,4	7,4	7,3	7,4	7,3
• gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3
• de (eigen) financiële situatie	7,0	7,0	7,0	6,9	6,9
• de Nederlandse samenleving	6,2	6,2	6,2	6,3	6,2
• de Nederlandse economie	6,4	6,3	6,0	6,0	6,0
• bestuur van uw gemeente	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
• politiek in Den Haag	5,1	5,2	5,0	5,4	5,4
• de Europese politiek	4,9	4,9	4,8	5,1	5,1

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met?' Score tussen 1 (zeer ontevreden) en 10 (zeer tevreden); daarvan het gemiddelde.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

dan in de eerste drie kwartalen van 2008. Dat het bestuur van de gemeente stabiel een 6,0 scoort, geeft aan dat de gemeentepolitiek voor mensen tot een andere categorie behoort dan de hogere politieke niveaus. Ook hier zien we net als bij het vertrouwen in instituties dat men een hogere waardering geeft naarmate men hoger is opgeleid. Wat betreft de persoonlijke tevredenheid zijn de verschillen tussen opleidingsgroepen klein of niet aanwezig, bij de aspecten van de maatschappij echter aanzienlijk. Zo geven laagopgeleiden bijvoorbeeld voor hun waardering bij de samenleving een 6,0 en bij de economie een 5,7, waar de hoogopgeleiden respectievelijk een 6,6 en een 6,4 geven.

Opvallend is dat de waardering voor de economie sinds het derde kwartaal van 2008 niet meer is afgenomen, terwijl de verwachtingen blijkens figuur 1.1 wel zijn verslechterd. Mogelijk maken burgers hier verschillende vergelijkingen: de economie doet het zo slecht nog niet, maar er komen moeilijker tijden aan. Het wordt interessant te zien of en wanneer die tijden ook in de publieke opinie aanbreken: zal dan de tevredenheid met de economie en met de eigen financiële situatie gaan dalen?

PROBLEMEN, STERKE KANTEN EN POLITIEKE PRIORITEITEN

Mensen zijn dus duidelijk minder tevreden met de samenleving dan met hun eigen leven. Om die lagere waardering beter te kunnen duiden is mensen gevraagd in trefwoorden te omschrijven wat men ziet als de problemen, de sterke punten en de politieke prioriteiten van ons land. Die antwoorden zijn achteraf ondergebracht in zestien categorieën, zoals weergegeven in tabel 1.2. Met plussen en minnen is aangeduid welke zaken meer of minder zijn genoemd in vergelijking met het vierde kwartaal van 2008. Opvallend genoeg hebben minder mensen problemen (84%) en politieke prioriteiten (70%) genoemd dan voorheen, en meer zaken die goed gaan (64%). De economische crisis maakt de mensen blijkbaar niet pessimistischer dan voorheen. Wellicht wil men juist de nadruk leggen op de positieve ontwikkelingen of is men eerder tevreden met wat goed gaat.

De problemen die het meest worden genoemd hebben betrekking op (c) de manier waarop we met elkaar samenleven en op (f)

inkomen en economie. 39% van alle genoemde problemen valt in deze twee categorieën. Daarna komen (a) immigratie en integratie, (d) criminaliteit en veiligheid en (n) politiek en bestuur, gedrieën goed voor 32% van de genoemde problemen. Deze top vijf van terreinen waar mensen problemen signaleren hebben is ongewijzigd in vergelijking met eind 2008. Een verandering is te zien in de lichte stijging van problemen rondom (g) werkgelegenheid en een afname bij (k) verkeer en fysieke leefomgeving, maar beide categorieën omvatten slechts respectievelijk 3% en 4% van de problemen.

De vergelijking met een kwartaal geleden laat dus weinig verandering zien, maar geldt dat ook voor de vergelijking met een jaar geleden? Ook toen stond antwoord (c) samenleven, normen en waarden met 21% duidelijk op nummer 1. Daarentegen werd (f) inkomen en economie met 11% begin 2008 veel minder vaak genoemd dan begin 2009, en (n) politiek en bestuur met 18% veel vaker. De politiek werd begin 2008 vooral vaker als probleem genoemd met verwijzing naar de situatie rond PVV-leider Geert Wilders, de film *Fitna* en de reactie daarop. Sindsdien is de aandacht van burgers hiervoor sterk afgenomen. De stijging van (f) inkomen en economie is te verklaren uit de economische crisis. We zien dan ook dat burgers andere problemen noemen binnen deze categorie. Het woord *bonus*, nu 25 keer genoemd, viel een jaar geleden slechts één keer. *Crisis* wordt 88 keer genoemd en een jaar geleden in het geheel niet. Ook het woord *economie* valt veel vaker. Een jaar geleden noemden burgers vaker belastingen/belastingdruk en prijsstijgingen.

Net als bij de grootste problemen zijn er bij de sterke punten nauwelijks veranderingen, op een kleine afname onder (k) verkeer en fysieke leefomgeving na. Bij de politieke prioriteiten wordt (l) natuur en leefomgeving nu iets vaker genoemd dan in het vorige kwartaal. Zoals we ook in eerdere kwartaalberichten constateerden, zijn er verschillen tussen de problemen en politieke prioriteiten: wat men als probleem ziet, vindt men niet altijd in dezelfde mate een taak voor de overheid om aan te pakken. Dat is het geval bij (c) samenleven, normen en waarden en (n) politiek en bestuur. Andersom noemt men vaker (h) zorg en vergrijzing en (l)

natuur en milieu als aandachtspunten voor de regering dan dat deze als problemen worden genoemd. Uit focusgroepen in 2008 weten we dat dergelijke verschillen tussen gesignaleerde problemen en politieke prioriteiten komen doordat men bij sommige zaken niet en bij andere juist wel verwacht dat de overheid er iets aan kan doen.

Tabel 1.2 **Opvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland en over politieke prioriteiten, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in procenten en veranderingstekens)^a**

	problemen ^b	sterke punten ^c	politieke prioriteiten ^d
minstens één onderwerp genoemd	84 -	64+	70 -
waarvan:			
a immigratie en integratie	10	4	8
b jeugd en gezin	5	1	4 -
c samenleven, normen en waarden	20	16	10
d vrijheden	1	15	1
e criminaliteit en veiligheid	11	2	13
f inkomen en economie	19	8	14
g werkgelegenheid	3+	1	3
h zorg en vergrijzing	6	11	13
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	2	6	6
j sociale stelsel (algemeen)	1	10	2
k verkeer en fysieke leefomgeving	4 -	3 -	6
l natuur en milieu	3	4	7+
m Nederland in internationaal perspectief	1	2	2
n politiek en bestuur	11	7	6
o Nederlandse symbolen, vaderlandsliefde	0	4	0
p overig	4	7	4
totaal	100	100	100

- a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van het onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.
- b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

Bron: COB 2009/1

2 OPINIES OVER SAMENLEVING, ECONOMIE EN POLITIEK

Samenvatting

De algemene teneur over de Nederlandse samenleving blijft somber. Zo'n twee derde van de bevolking vindt het met Nederland de verkeerde kant op gaan; 71% vindt dat mensen met steeds minder respect met elkaar omgaan. Toch zijn Nederlanders positiever geworden over immigratie en integratie dan in het vorige kwartaal. Over de economie blijven Nederlanders pessimistisch, veel meer dan over de eigen financiële situatie. Waar de ondernemers eind 2008 nog het meest optimistisch waren over de eigen financiële situatie, maken zij zich nu de meeste zorgen hierover; meer nog dan gepensioneerden. Hogeropgeleiden zijn positiever over de aanpak van de economische crisis dan lageropgeleiden. Positief is men over de rechtlijnigheid van het kabinet. Zorgen maken mensen zich echter over de effectiviteit van de maatregelen. Lageropgeleiden denken dat de politiek ook overrompeld is door de crisis, en vrezen dat burgers uiteindelijk de rekening moeten betalen voor de overheidssteun aan banken. Nederlanders zijn in het algemeen positiever geworden over de overheid: politici worden vaker omschreven als competent en betrokken.

In hoofdstuk 1 zagen we dat mensen over de maatschappij een stuk negatiever zijn dan over hun persoonlijk leven. Ook zagen we dat burgers vooral problemen noemen over de samenleving (het samenleven, criminaliteit en integratie), de economie en de politiek. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op deze drie aspecten van de maatschappij om te duiden wat er achter die cijfers schuilgaat. Waar komt de relatief lage tevredenheid vandaan?

DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Sinds ruim een jaar rapporteren we in de COB-kwartaalberichten over de opvattingen van de Nederlanders over hun land. Opvallend is dat de grote constante in dit onderzoek de mening van de burger over de samenleving is, zowel in de tevredenheidscijfers als bij verschillende stellingen over de samenleving. Ook het percentage dat vindt dat het (iets meer/duidelijk) de verkeerde kant op gaat met Nederland ligt al een jaar tussen de 62% en 65%. Hoewel dit percentage hoger ligt dan waarschijnlijk het geval was geweest als een neutrale antwoordmogelijkheid was geboden, geeft dit aan dat de algemene stemming over de Nederlandse maatschappij stabiel de sombere kant ophelt.

Na deze vraag hoe men het vindt gaan met Nederland, is de mensen gevraagd hun standpunt toe te lichten. Hoewel de argumenten die men daarbij geeft ook in dit kwartaal weer grote gelijkens met vorige metingen vertonen, zien we ook een aantal verschuivingen in de onderwerpen die mensen aansnijden of in de

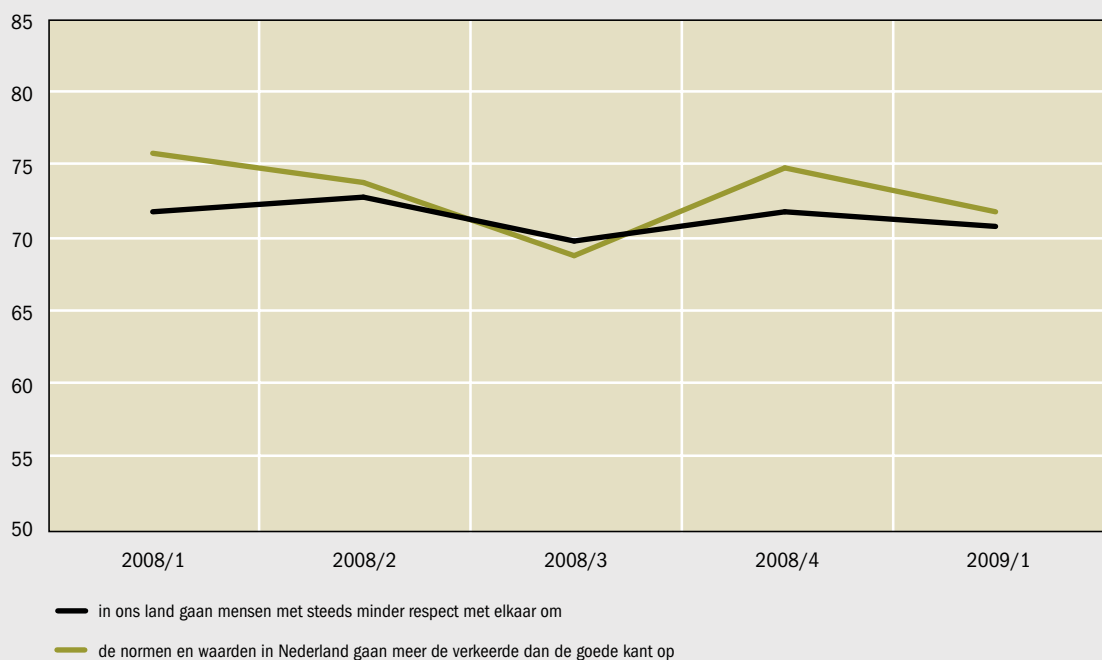
manier waarop ze dat doen. We gaan de meest besproken onderwerpen langs.

Verharding van de samenleving en verslechterde omgangsvormen

De manier waarop we met elkaar samenleven is nog altijd een belangrijke bron van onbehagen. Uit tabel 1.2 bleek al dat dit thema het meest genoemd werd als probleem, hoewel het veel minder naar voren kwam als een issue dat de politiek zou moeten oppakken. Het kwantitatieve onderzoek laat zien dat 71% van de Nederlanders vindt dat de mensen met steeds minder respect met elkaar omgaan, en dat 72% het de verkeerde kant op vindt gaan met de normen en waarden. Deze percentages zijn tamelijk constant gebleven sinds het eerste kwartaal van 2008 (zie figuur 2.1).

**Stemming over maatschappij
stabiel somber**

Figuur 2.1 Oordelen over respect, normen en waarden, bevolking 18+, 2008-2009 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

Gevraagd naar waarom het in Nederland de verkeerde kant op gaat, noemen veel respondenten spontaan de intolerantie tegenover elkaar, de snel ontvlammende agressie, het egoïsme en de afname van solidariteit als zorgwekkende ontwikkelingen. Soms wordt dit specifiek aan de jeugd gekoppeld, met in enkele gevallen de toevoeging buitenlandse of Marokkaanse jongeren. Anderzijds noemen mensen ook de negatieve berichtgeving over jongeren als storend en stigmatiserend.

“Vooral de individualisering, en het respectloos met elkaar omgaan en ook de vervaging van waarden en normen, vind ik achteruitgaan. Hierdoor kun je slecht op anderen rekenen als je hulp nodig hebt (op welk gebied dan ook).”

“Ikke, ikke, ikke en de rest kan stikken.”

“De onderlinge verdraagzaamheid is aan het wegzakken. De mensen hebben steeds minder voor elkaar over en zijn steeds meer op zichzelf gericht.”

“De verstandhouding onderling van de mensen wordt er slechter op. Het niet willen luisteren naar regels door de overheid opgesteld. De jongeren hebben, vooral de gekleurde, van huis uit geen fatsoensnormen meer.”

Negativiteit van de media

Ook de media worden genoemd als probleem-punt. Mensen menen dat de media op zijn minst bijdragen aan de vorming van een negatieve spiraal door vooral aandacht te schenken aan zaken die niet goed gaan. Dit wordt bevestigd door een vraag uit de enquête: circa 30% van de Nederlanders vindt de media vaker te negatief dan te positief, circa 10% vindt de media juist vaker te positief.

“Wellicht gaat het een stukje beter, maar via de media krijgen we veel negativiteit over ons heen die wellicht ons beeld een beetje ‘negatief’ kleurt.”

“Mensen zijn te negatief. Het ergste is dat het ons voor een groot gedeelte wordt aangepraat.”

Criminaliteit, onveiligheid, strafmaat

Onder het kopje criminaliteit wordt een aantal aspecten sterk benadrukt: burgers maken zich zorgen om het toenemende geweld, en beschrijven gevoelens van onveiligheid (door gebrek aan toezicht). Bovendien wordt volgens hen onvoldoende opgetreden tegen criminelen en geweldplegers. Menigeen kwalificeert de strafmaat als te laag.

“Het wordt steeds minder veilig op straat, waar te weinig toezicht is.”

“En dan hebben we nog de gevangnissen en de strafmaat. Waarom automatisch na 1/3 van de straf vrij.”

Integratie van allochtonen

Integratie wordt op verschillende manieren geproblematiseerd. Sommige respondenten benoemen slechts ‘het integratievraagstuk’, anderen hebben specifieke zorgen, zoals de beheersing van de Nederlandse taal onder allochtonen of het verdwijnen van de Nederlandse identiteit. Daarentegen vinden anderen juist de polarisatie tussen bevolkingsgroepen als gevolg van het integratiedebat (al dan niet in combinatie met de uitlatingen hierover van PVV-leider Geert Wilders) zorgelijk.

“Multiculturele samenleving functioneert slecht. Grote problemen door het islamitische geloof.”

“Dat de buitenlanders zich meer moeten aanpassen aan onze cultuur en niet andersom, dat wij ons moeten aanpassen aan hun cultuur.”

“Ik vind het zorgwekkend dat er zo’n negatieve houding heerst in Nederland richting allochtonen en dat deze houding ook steeds negatiever wordt.”

Toch komen deze onderwerpen minder pregnant naar voren in de beschrijvingen van mensen dan in de vorige kwartalen. Opvallend is vooral de mildere toon en de afwezigheid van heftige, negatieve bewoordingen over allochtonen en moslims. Om na te gaan of er inderdaad minder zorgen zijn over de aanwezigheid van immigranten, zijn de antwoorden op twee

stellingen hierover in tabel 2.1 weergegeven. Er is in het eerste kwartaal van 2009 inderdaad sprake van een afname in het percentage mensen dat het eens is met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten. Het aandeel mensen dat vindt dat de aanwezigheid van verschillende culturen een aanwinst is voor de samenleving is juist toegenomen.

Positieve zaken: samenleven en integratie

De minderheid die vindt dat het meer de goede kant op gaat in ons land, noemt als reden hiervoor vaak verbetering in zowel de manier waarop we met elkaar omgaan als de integratie van immigranten.

“Ik heb de indruk dat de samenleving (weer) meer verantwoordelijkheid neemt in alles wat ons lief is, wat we belangrijk vinden, waarden en normen.”

“De integratie loopt soepeler en de balans in het denken over integratie lijkt te ontstaan.”

“Mensen beseffen steeds meer dat ze met elkaar rekening moeten houden. Door het regeringbeleid wordt ook duidelijk dat je je weer intensief mag bekommeren om wat er met je ‘buren’ gebeurt. Het wordt langzaam minder ikke en meer samen.”

DE ECONOMISCHE SITUATIE

Twee derde van de Nederlanders verwacht dat de economie zal verslechteren het komende jaar, zo constateerden we in hoofdstuk 1. Maar hoe kijken mensen tegen de crisis aan? Veranderen mensen iets in hun gedrag? We gaan op deze vragen in door te kijken naar cijfers uit onze enquête, door na te gaan in hoeverre

Tabel 2.1 **Opvattingen over immigranten,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)**

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1
‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen’					
• (zeer) oneens	33	34	29	30	37
• (zeer) eens	38	40	42	41	35
‘de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving’					
• (zeer) oneens	26	26	29	32	24
• (zeer) eens	41	42	36	36	44

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en ‘ik weet het niet’ op tot 100%

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

Tabel 2.2 Opvattingen over mondialisering,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'					
• (zeer) oneens	44	39	37	41	47
• (zeer) eens	17	20	20	17	15

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%

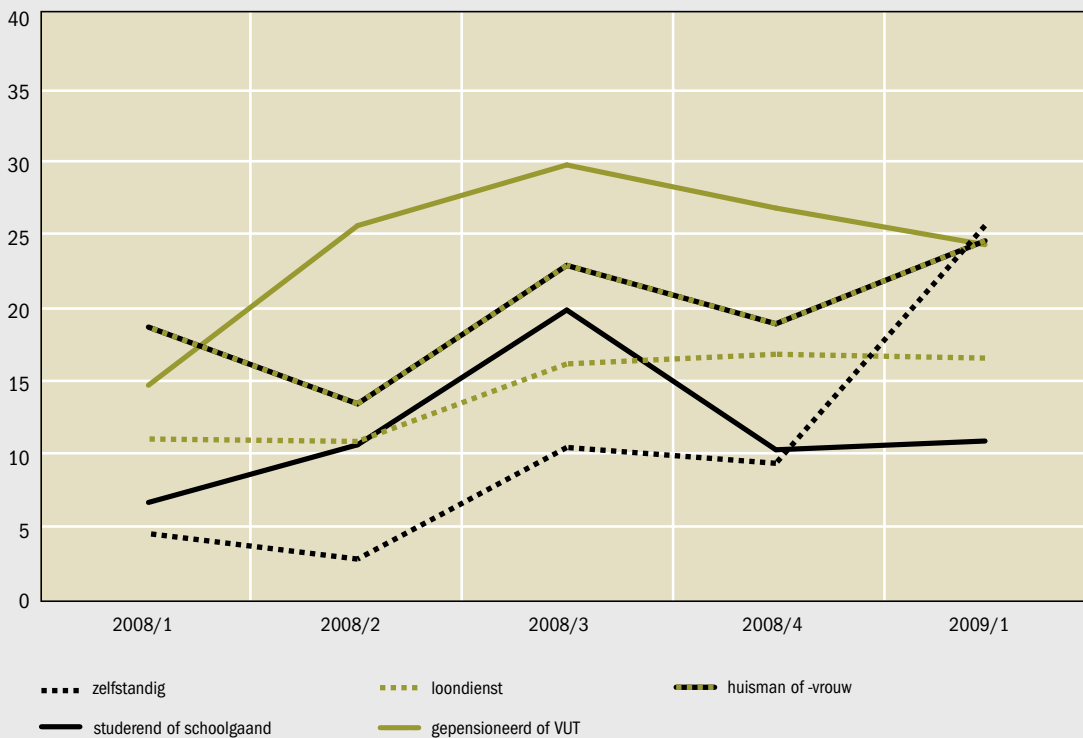
Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

mensen de economische situatie aanhalen in hun toelichting op de vraag hoe het gaat met Nederland, en door te bezien hoe de discussies in de focusgroepen hierover verlopen. In vergelijking met eind 2008 zijn meer mensen het oneens met de stelling dat vooral zij de nadelen ondervinden van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie (zie tabel 2.2). Blijkbaar heeft de cri-

sis tot gevolg dat mensen zichzelf minder vaak in een kwetsbare hoek geplaatst zien, aangezien de crisis de hele samenleving treft.

Als we de verwachtingen over de eigen financiële situatie en over de economie voor de komende twaalf maanden uitsplitsen naar werksituatie, zien we opvallende verschuivingen. Eerder al (COB 2008|4) constateerden we

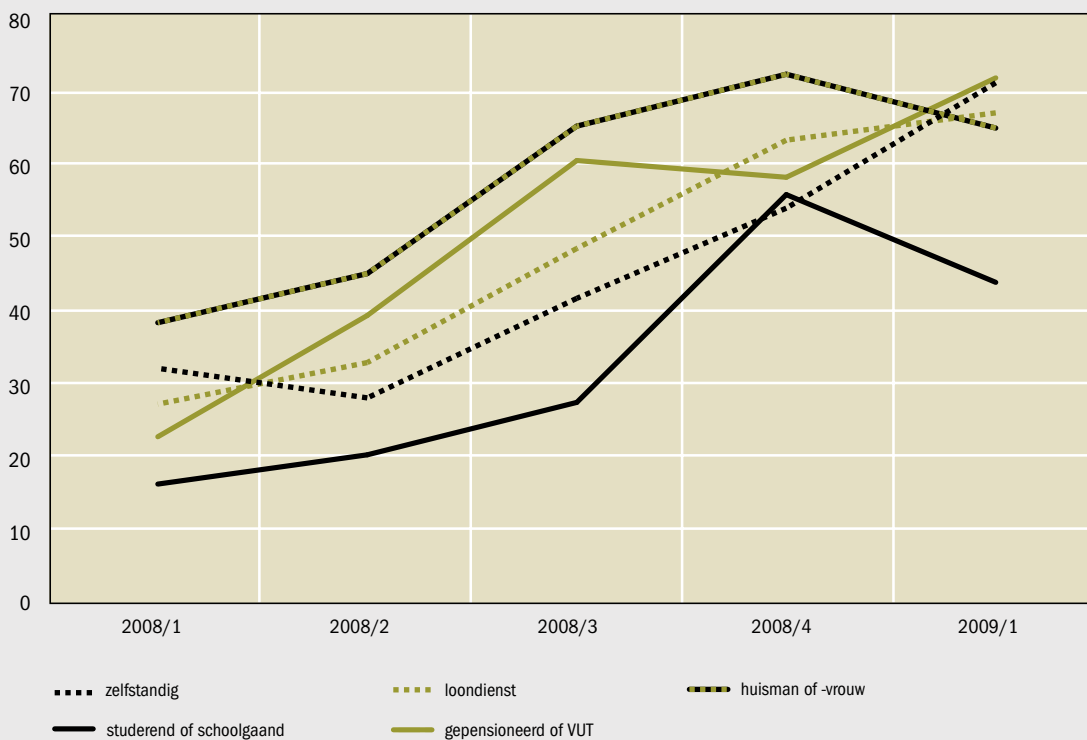
Figuur 2.2 Percentage dat verwacht dat de eigen financiële situatie slechter zal worden de komende 12 maanden,^a naar vijf werksituaties, bevolking 18+, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om ...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen de antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

Figuur 2.3 Percentage dat verwacht dat de Nederlandse economie slechter zal worden de komende 12 maanden,^a naar vijf werksituaties, bevolking 18+, 2008-2009

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om ...? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' In de figuur zijn alleen de antwoorden (veel) slechter weergegeven.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

dat gepensioneerden zich de meeste zorgen maken om hun eigen financiële situatie. De zelfstandigen maakten zich destijds juist de minste zorgen. In het eerste kwartaal van 2009 is dat gewijzigd (zie figuur 2.2). Het percentage zelfstandigen dat een verslechtering van de eigen situatie verwacht is gestegen van 9% naar 26%. Hierdoor vormen de zelfstandigen nu de groep die zich de meeste zorgen maakt – meer nog dan de gepensioneerden. Het minst pessimistisch over de eigen financiële situatie zijn studerende of schoolgaande Nederlanders (11%) en mensen in loondienst (17%).

Studerenden en schoolgaanden zijn ook het meest optimistisch over de nationale economie, terwijl de andere vier groepen elkaar nauwelijks ontlopen. De verschillen met het vorige kwartaal zijn hier wat kleiner (zie figuur 2.3).

Ook in de toelichtingen waarom men het de verkeerde kant op vindt gaan met Neder-

land, wordt de economische situatie genoemd.

“De economische situatie ziet er niet rooskleurig uit. Banen op de tocht.”

“Over het algemeen gaat het goed, maar door de kredietcrisis weet ik niet helemaal zeker of alles goed blijft gaan. Heeft Nederland (in het algemeen) niet op een te grote voet geleefd?”

“Gezien de economische situatie waarin we nu wereldwijd verkeren. Veel werkloosheid. De oorlogen. Het kost onze maatschappij veel geld. Dit heeft voor ons allemaal gevolgen. Alles wordt daardoor duurder en de inkomsten worden minder. Voor de mensen die het al niet breed hebben zal het een moeilijk jaar worden om alle eindjes aan elkaar te knopen.”

Toch komen citaten zoals hierboven niet veelvuldig voor in het eerste kwartaal van 2009. Vaker dan de economische crisis op zich worden echter zaken als inkomensverschillen, voedselbanken, het graaien aan de top en de

hoge prijzen aangedragen als argumenten waarom het meer de verkeerde kant op gaat met ons land.

“Er leven te veel mensen aan de onderkant van de maatschappij.”

“Nederlander wordt echt een land van zakkenvullers op hoog niveau. De armen worden steeds armer, de rijken worden steeds rijker, maar niet door arbeid maar door dubieuze zaken.”

“Door de graaicultuur van bestuurders is de motivatie op de werkuloer aan het verdwijnen (‘ons’ bedrijf is aan het verdwijnen). Het lijkt wel of elke bestuurs-laag/overheidsinstelling aan het bankieren is.”

“Te weinig geld voor minderbedeelden en te veel geld gaat er naar het buitenland. Kijk eens wat beter naar je eigen bevolking.”

Opvallend genoeg wordt de economische crisis vaker genoemd door mensen die het meer de goede kant op vinden gaan in ons land.

“Dankzij de kredietcrisis wordt er weer wat meer aandacht besteed aan de relevante items in plaats van het onderlinge gekissebis tussen politici.”

“Er gaat een hoop gebakken lucht uit, bijvoorbeeld de huizenmarkt inclusief tophypotheken, banken en raden van bestuur. Doordat het minder gaat in sommige bedrijfstakken denk ik dat er weer meer dingen worden ontwikkeld of uitgevonden in plaats van dingen alleen maar voor de heb of blingbling.”

“Door de kredietcrisis wordt er veel gepraat over de samenleving, ik denk dat dat een goede zaak is. Bovendien geeft het kansen voor veranderingen, aanpassingen. Het geeft duidelijkheid, hier en daar saamhorigheid.”

Toch komt de crisis wel dichterbij in vergelijking met eind 2008. Dit wordt duidelijk in de focusgroepen, waarin dit kwartaal net als in het vorige over de economische crisis is gesproken. In het onderstaande gaan we dieper in op hoe de gesprekken in de focusgroepen over de economische crisis verliepen.

De focusgroepen over de economische crisis

In vergelijking met de focusgroepen van eind 2008 zijn mensen nu bezorgder over de economische crisis dan toen. De verwachtingen zijn dat de crisis nog wel een tot twee jaar zal duren, waar sommigen in het vorige kwartaal dachten dat het met zes maanden voorbij zou kunnen zijn. Mensen geven aan meer op de uitgaven te letten. Ze zouden nu geen auto of huis kopen. Opgemerkt wordt dat mensen bewuster zijn gaan kopen: de aanbiedingen

van de crooo waren al helemaal op en ja/nee stickers worden van de brievenbus gehaald omdat mensen de folders met aanbiedingen nu wel willen ontvangen.

Bij doorvragen blijkt echter dat men al langer op de kleintjes let en dat het idee dat alles duurder is al langer dan een paar maanden bestaat. Bovendien zeggen de meeste mensen de crisis (nog) niet aan den lijve te ondervinden. Het lijkt erop dat mensen wat geld achter de hand willen houden voor zwaardere tijden. Men heeft ook wel het gevoel dat de crisis wordt opgeklopt en gedramatiseerd door de media, die onrust zaaien. ‘Als ik het nieuws niet volg, merk ik niks van een crisis’ en ‘Ik blijf positief, ik merk er niks van. Maar je ziet het wel om je heen ja. Maar als we allemaal bang zijn en stoppen dingen aan te schaffen stort alles nog meer in’. ‘De oplossing voor de financiële crisis is censuur. Als de negatieve berichten stoppen, is de crisis zo weer over.’ Censuur vinden de anderen te ver gaan, maar de redenering niet.

Er zijn duidelijke verschillen tussen hogeren en lageropgeleiden. Onder de hogeropgeleiden zijn er geen mensen zelf geraakt door de crisis. Wel zijn zij onrustig over de ontwikkelingen. ‘Je merkt het overal’, ‘Je hoort ervan, de ontslagen. Daar word je onrustig en onzeker van’. Iemand verwoordt de onrust als: ‘Iedereen heeft het gevoel dat het bij de burens is.’ Hun gevoelens over de crisis zijn dan ook minder diepgaand dan bij de lageropgeleiden. Hoewel ook zij op hun uitgaven letten en onrustig worden van alle berichten, stemmen ze ook wel in met de opmerking ‘ik lig er niet wakker van!’ en zien ze het vooral als een probleem van mensen met geld (waar ze zichzelf niet toe rekenen): de rijke beleggers. De opmerking ‘Eindelijk eens een probleem waar ik geen last van heb’, wordt beaamd. ‘Laat maar knallen; welvaart staat al decennia lang centraal in plaats van welzijn: het is tijd voor een nieuw perspectief.’

De lageropgeleiden zijn echt boos en maken zich zorgen; sommigen zijn zelf net ontslagen of hebben een partner die dat is overkomen. Maar ook mensen die niet geraakt zijn door de crisis zijn daarover duidelijk bezorgder dan hogeropgeleiden. Ze menen dat zij vooral worden getroffen: de hogere inkomens redden het veel makkelijker. ‘Zakkenvullers die de wereld naar de klote helpen!’ Genoemd worden bedrijven die misbruik zouden maken van

de crisis, zoals Corus en ING: zij voeren harde maatregelen door met als excuus de crisis. Ook mensen die zeggen nu nog geen gevolgen van de crisis te merken, maken zich zorgen over de toekomst. Wat als je een nieuwe hypotheek moet afsluiten, wat als de pensioenen en de WW worden gekort en de pensioenleeftijd omhoog gaat? Hoewel de 55-plussers in de hogeropgeleide groepen het hier ook wel over hebben, is het sterker het geval bij de lageropgeleiden. Een vrouw geeft aan dat ze heeft besloten wat langer te blijven werken, omdat de pensioenen onzeker zijn en de laatste arbeidsjaren veel opleveren. De crisis wordt voor jongeren als gunstig gezien; zij zijn goedkope arbeidskrachten en hebben geen last van de pensioenen die niet worden geïndexeerd. De jongeren geven zelf ook aan weinig te vrezen van de crisis en er nauwelijks mee bezig te zijn.

In alle groepen vindt de meerderheid dat deze crisis erger is dan die van de jaren tachtig van de vorige eeuw, waarvoor verschillende argumenten worden aangedragen: dat deze crisis mondiaal is, dat toen vooral bedrijven op de blaren moesten zitten maar dat burgers nu ook aandelen hebben en dus meer getroffen worden dan toen, dat iedereen het nu op zijn beloop heeft gelaten en het daarom zo mis kon gaan met de banken, dat de jaren tachtig deelt uitmaakten van de schommelingen die bij de conjunctuur horen, terwijl deze crisis meer plotseling is en heftiger. Sommigen vinden de vergelijking met de jaren dertig op zijn plaats: 'Pats boem, en we zitten in een diep dal, net als de jaren dertig.' Anderen menen echter dat deze crisis echt niet te vergelijken is met de jaren dertig; toen hadden mensen immers gewoonweg geen eten. Er wordt geopperd dat men midden in een crisis nog niet kan overzien hoe erg het wordt en dat het dus te vroeg is om te vergelijken. Tenslotte zegt een vrouw dat het relatief misschien nu wel even erg is als in de jaren dertig, dat net als toen mensen in welvaart gaan terugvallen.

Ondanks de negatieve gevolgen zien mensen ook wel positieve effecten van de crisis. Voor het milieu is het gunstig: het einde van de Hummers. Mensen leren weer met geld omgaan, worden genoopt tot creativiteit en innovatie. Wellicht gaan mensen elkaar ook weer meer helpen, net als vroeger toen je ook

altijd bij je burens kon aankloppen als het eind van je loon kwam voor het eind van de maand. En ondanks de zorgen erover vinden mensen de economie niet het grootste probleem. Gevraagd naar wat erger is, vindt men de manier waarop mensen in Nederland met elkaar omgaan, de intolerantie, de verharding, het meest zorgelijk.

DE POLITIEK

Als we mensen vragen toe te lichten waarom men het de goede of de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland, beginnen mensen ook vaak over de politiek. Onder hen die het de verkeerde kant op vinden gaan wordt de politiek verweten dat het niet goed gaat; onder hen die het meer de goede kant op vinden gaan wordt de politiek als reden aangehaald voor de verbeteringen die ze zien.

Waar de politiek wordt aangehaald in negatieve zin gebeurt dat op drie manieren. Een eerste groep bekritiseert het politieke bedrijf en de relatie tussen politiek en burger in het algemeen. Een tweede groep stelt dat de politiek te kort schiet op specifieke beleidsterreinen. Een derde groep noemt slechts beleidsterreinen waar men het niet goed vindt gaan, en wijst daarbij slechts impliciet naar de overheid.

“Het gaat hier de verkeerde kant op omdat er in mijn optiek te weinig vooruit wordt gekeken in Den Haag. Problemen worden voor zich uit geschoven. Het kalf moet eerst verdrinken. Deze korte-termijnpolitiek zal onherroepelijk leiden tot onoverkomelijke problemen in de toekomst.”

“Er wordt te weinig geluisterd naar de burger, waardoor er voor de meeste minderheden alleen maar meer problemen bijkomen, of bestaande problemen worden steeds groter. En het lijkt politiek Den Haag helemaal niet te deren.”

“Deze regering is wel erg betuttelend en fixeert zich te veel op details. Ik mis de kijk op het landsbelang. Vaak is het belang van de eigen politieke achterban overheersend.”

“Ik zie nog weinig vorderingen: woningbouw in achterstandswijken, hangjongeren, ouderenzorg, integratie, onderwijs.”

“Er komen geen oplossingen. Men blijft maar praten over zaken en herkauwen. Hoe lang wordt er al niet over de fileproblematiek gesproken. Als je deze wil oplossen dan heeft dat automatisch gevolgen. Denk ook aan Schiphol. Willen we via de luchtvaart onze economie stimuleren dan vergt dit offers. De

tweede Maasulakte voor Rotterdam idem. Vreemdelingenbeleid. Zet een punt achter de asielkwestie, die sleept zich maar voort. Op menselijk niveau een drama. Integratie van allochtonen: er zijn tal van voorbeelden dat het goed gaat, alleen de minderheid verpest het voor mijns inziens de meerderheid. Breng helderheid waar de grenzen liggen. Heel veel regelingen worden bepaald door de financiële effecten die het heeft voor het land en niet waar ze echt voor bedoeld zijn. Men roept heel hard over de topbestuurders doch heeft iemand iets gezegd over het actuele inkomen van de heer Zalm?”

“Zinloos geweld. Dat voedselbanken nodig zijn. Dat er goede landbouwgrond onder water wordt gezet, dit is de grootste kolder die er bestaat. De regering moet de wetten eerst goed bestuderen voor ze die in werking stellen.”

“We hebben te veel regels die niet gehandhaafd worden! Er is te weinig politie op straat die corrigerend optreedt. De scholen zijn leerfabrieken geworden, er is geen aandacht meer voor de leerling. Er wordt heel veel gespeerd op werk, werk, werk, maar er is meer dan alleen werk wat een samenleving kan verkrijgen: opvoeding, vrijwilligerswerk, aandacht voor je naaste omgeving, natuur en milieu.”

Onder hen die het wat meer de goede kant op vinden gaan met Nederland hebben de opmerkingen over de politiek betrekking op twee thema's: de manier waarop de regering met de crisis omgaat en meer specifieke beleidsterreinen waar men verbetering ziet.

“Ik vind wel dat er geregeld naar knelpunten in het land gekeken wordt en er wel geprobeerd wordt iets aan te doen, [...] helaas niet altijd even efficiënt, maar toch.”

“Regelmatig te horen/zien dat (kleinschalige) projecten om buurt/stad/land te verbeteren of aangenaamer te maken vruchten afwerpt. Mensen staan er vaker positief en open tegenover.”

“Het ingrijpen van Nederland in de bankcrisis, nu nog het uit laten geven door de banken.”

“Balkenende en Bos doen het goed.”

“Er is vooruitgang te bespeuren op milieutechnisch gebied, op sociaal vlak gaat het ook beter. De gezondheidszorg zit ook in de lift. Maar inburgering is nog steeds een probleem. Het halfslachtige drugsbeleid is mij ook een doorn in het oog. Het beleid was zo succesvol maar door toedoen van het CDA en de CU wordt het beleid, ten onrechte, aangescherpt. Onze rol in de EU is ook reden tot zorg; ben wat bevreemd om onze identiteit kwijt te raken.”

Het bovenstaande geeft aan dat er nogal verschillend wordt gedacht over de politiek. Hoe moeten we deze meningen duiden? Dat het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering in vergelijking met eind 2008 niet is veranderd, zagen we al in hoofdstuk 1. Maar zijn mensen dan ook niet veranderd in hun meningen over politici? Tabel 2.3 (p.16) laat zien dat Nederlanders over nagenoeg de hele linie wat positiever zijn over de politiek dan een jaar geleden. Ten opzichte van het vorige kwartaal zien we drie verschillen. Meer Nederlanders zijn tevreden over de overheid (van 26% naar 30%), meer Nederlanders denken dat mensen zoals zij invloed hebben op de regering (van 16% naar 21%), en minder Nederlanders denken dat politici niet geven om wat mensen als zij denken (van 49% naar 45%). Uit tabel 2.3 blijkt echter eveneens dat de meningen van de Nederlanders over de politiek sterk uiteen lopen.

Ook over de rol van de overheid bij de financiële crisis is men verdeeld. Volgens de pessimisten doet de overheid te weinig of neemt ze verkeerde maatregelen; volgens de optimisten doet de overheid het juist wel goed. In de focusgroepen hebben we de deelnemers gevraagd hun mening over het handelen van de politiek omtrent de economische crisis te verwoorden en te bediscussiëren.

De focusgroepen over de aanpak van de economische crisis door de politiek

Hoe gaat de overheid om met de crisis? Het weekend vóór de focusgroepen kondigde het kabinet aan dat 'onorthodoxe maatregelen' nodig waren. De respondenten zeggen hier echter erg weinig over. In twee groepen wordt opgemerkt dat 'ze het nu weer oneens zijn' over hoe de crisis moet worden aangepakt. Iemand meent dat er waarschijnlijk wel een kabinetcrisis komt. Over de maatregelen wordt wel gesproken maar niet in relatie tot bewindspersonen die ze hebben voorgesteld of hebben afgewezen, behalve over Bos: 'Die wil de pensioenleeftijd omhoog gooien.' In alle groepen is er groot onbehagen over de banken die na miljardensteun bonussen aan het personeel uitreiken. Ook hier zien we grote verschillen naar opleidingsniveau, al reageren mensen in alle groepen op deze vraag met beoordelingen over het handelen van Wouter Bos. Hogeropge-

Tabel 2.3 Diverse opvattingen over de overheid en de politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1
tevredenheid over de overheid^b					
• (zeer) ontevreden	38	37	41	29	28
• (zeer) tevreden	23	22	20	26	30
'de landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te begrijpen'					
• (zeer) oneens	15	13	13	13	16
• (zeer) eens	59	62	63	61	61
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'					
• (zeer) oneens	21	20	18	23	25
• (zeer) eens	38	37	37	34	34
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'					
• (zeer) oneens	35	33	32	30	28
• (zeer) eens	27	27	23	29	30
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'					
• (zeer) oneens	20	19	15	16	21
• (zeer) eens	58	57	61	60	55
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'					
• (zeer) oneens	21	16	20	19	21
• (zeer) eens	37	39	33	36	36
'het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'					
• (zeer) oneens	44	40	38	43	43
• (zeer) eens	28	27	31	27	28
'kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'					
• (zeer) oneens	20	20	17	21	23
• (zeer) eens	46	48	50	49	45
'het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'					
• (zeer) oneens	13	14	12	14	14
• (zeer) eens	65	62	64	64	62

a de gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b 'In hoeverre bent u tevreden of ontevreden met de wijze waarop de overheid in Nederland funtioneeft?'

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

leiden menen dat Bos het goed doet. 'Bos was eerst zo'n draaikont; nu treedt hij daadkrachtig op: "kop houden, ik ben bezig": 'Hij is bijzonder intelligent.' 'Ja, vroeger draaide hij, nu gaat hij recht op zijn doel af.' 'Ja, hij is wel kordaat, maar ik heb er geen kennis voor om te beoordelen of hij het goed doet.' Anderen beginnen nu juist weer te twijfelen. Bos deed het goed in

het najaar, maar nu zijn ze minder overtuigd. Wat echter veel wordt gezegd is dat men niet kan beoordelen of de overheid adequaat handelt: 'Net als de operatie van een chirurg; wat gebeurt er, ik kan het niet beoordelen.'

De lageropgeleiden zijn veel negatiever. In het algemeen wordt in de twee lager opgeleide groepen gezegd dat er overal maar potjes voor

zijn, en wat nou als die leeg raken? In Den Haag worden ze ook overdonderd door wat er gebeurt; de politiek heeft de crisis niet onder controle. Sommigen menen dat er op posten als ontwikkelingshulp en militaire missies moet worden gekort en dat 'de Polen niet het werk mogen afpakken, dat moet eens afgelopen zijn, eigen volk eerst'. Er worden pleisters geplakt, wordt er gezegd, maar die helpen niet afdoende, en ze worden wel voor het ene bedrijf verleend, zoals Corus dat werktijdverkorting krijgt, maar niet voor andere bedrijven, zoals de toeleveranciers van Corus, die het net zo moeilijk hebben en veel kleiner zijn. Het steunen van de banken wordt gehekeld, omdat 'Bos over onze ruggen het geld terug wil halen'.

Moet de overheid investeren of het begrotingstekort laten oplopen? Veel respondenten vinden dit een lastige vraag. De meesten vinden echter investeren het belangrijkste: als mensen geen werk hebben moet je veel uitkeringen betalen en dat is ook duur. En Amerika leent nog veel meer. Al wordt daar tegen ingebracht dat de Amerikanen alles op een typische manier doen. Wat overheerst is dat Nederland in ieder geval niet het braafste jongetje van de klas moet uithangen in de EU. In andere landen loopt het begrotingstekort ook op.

3 DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Samenvatting

De meningen over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting lopen uiteen. Waar een meerderheid instemt met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zo ver mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens, is ook een meerderheid van de Nederlanders het eens met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd. Vrouwen, ouderen, lageropgeleiden en gelovigen stemmen vaker in met de eerste stelling dan mannen, jongeren, hogeropgeleiden en niet-gelovigen, terwijl bij de tweede stelling mannen, ouderen, lageropgeleiden en niet-gelovigen vaker hiermee instemmen. Uit de focusgroepen blijkt verder dat de meeste mensen een tweeslachtig gevoel hebben bij deze stellingen en dat men het lastig vindt een sluitende mening te geven. Kwetsen is niet goed, maar de vrijheid van meningsuiting is ook een groot goed dat bescherming verdient. Men heeft vooral moeite met de subjectieve betekenis van kwetsen: wat voor de een kwetsend is, legt een ander naast zich neer. In de discussie over de vrijheid van meningsuiting spelen opvattingen over integratie en de verharding van de samenleving een rol. De vrijheid van meningsuiting wordt dan als typisch Nederlandse waarde gezien die onder druk staat. Anderen zien in de grotere nadruk op deze vrijheid een afname van tolerantie of juist een grotere geneigdheid zich aan gevallen te voelen.

Een terugkerend thema in het publieke debat is de vrijheid van meningsuiting, en dan met name de grenzen daarvan. Moet men alles kunnen zeggen, ook wanneer daarmee groepen mensen worden gekwetst? Voelen mensen zich te snel gekwetst en mogen dergelijke subjectieve gevoelens ons daarom niet leiden in deze afweging? Of gaat de vrijheid van meningsuiting te ver als men onder die vlag van alles kan zeggen en daarmee mensen tegen het hoofd stoot? Opvattingen van Nederlanders over deze kwesties staan in dit hoofdstuk centraal. We zullen deze opvattingen in kaart brengen met zowel gegevens uit de enquête als discussies over dit thema in de focusgroepen van dit kwartaal.

OPVATTINGEN OVER VRIJHEID VAN MENINGSUITING IN CIJFERS

Allereerst kijken we bij de enquêtevragen naar de grootste problemen in Nederland, de sterke punten van ons land en hoe vaak mensen de vrijheid van meningsuiting noemen. Bij de sterke punten wordt de vrijheid van meningsuiting vaker genoemd dan bij de problemen, maar in beide categorieën is het aantal verwijzingen sinds het eerste kwartaal van 2008 gedaald. Wanneer de vrijheid van meningsuiting als probleem wordt genoemd en toegelicht, is dat omdat men de vrijheid bedreigd ziet of juist misbruikt ziet om te beledigen.

In tabel 3.1 is weergegeven hoe Nederlanders de afgelopen drie kwartalen hebben geantwoord op twee stellingen over de vrijheid van meningsuiting. 61% van de mensen is het in het eerste kwartaal van 2009 (zeer) eens met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zo ver mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Daarmee is het aandeel mensen dat dit antwoord geeft toegenomen in vergelijking met het derde kwartaal van 2008. Sinds eind 2008 is de belangrijkste gebeurtenis in dit verband de vervolging van Geert Wilders door het Openbaar Ministerie. Wellicht heeft deze vervolging een verandering in de publieke opinie bewerkstelligd.

Met de tweede stelling, dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd in ons land, is 54% van de mensen het in 2009 eens tot zeer eens. Hierin zijn geen noemenswaardige verschillen opgetreden sinds eind 2008. Met beide stellingen is dus een meerderheid van de mensen het eens.

Tabel 3.1 Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting,^a bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/3	2008/4	2009/1
'de vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'			
• (zeer) oneens	23	21	19
• (zeer) eens	54	58	61
'de vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land'			
• (zeer) oneens	9	9	11
• (zeer) eens	56	55	54

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

Tabel 3.2 toont de verschillen tussen enkele bevolkingscategorieën in 2009. Vrouwen blijken het vaker dan mannen eens te zijn met de stelling dat mensen niet gekwetst mogen worden; 55-plussers vinden dat vaker dan jongere leeftijdsgroepen en laagopgeleiden vinden dat vaker dan middelbaar- en hoogopgeleiden. Mensen die zichzelf tot een kerkelijk genootschap of levensbeschouwelijke groepering rekenen zijn het er ook vaker mee eens dan mensen die niet godsdienstig zijn.

Ook bij de tweede stelling zien we verschillen tussen groepen. Mannen zijn het vaker eens met de stelling dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd. Naarmate men ouder of lager opgeleid is, is de instemming met de tweede stelling ook groter. Religieuze mensen zijn het er juist minder vaak mee eens.

Tabel 3.2 Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting,^a bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in procenten)

	seks		leeftijd			opleiding			godsdienst	
	man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog	ja	nee
'de vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'										
• (zeer) oneens	25	14	24	21	13	11	19	28	11	24
• (zeer) eens	54	69	55	58	72	68	60	56	76	54
'de vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land'										
• (zeer) oneens	10	12	15	11	8	6	9	18	14	9
• (zeer) eens	58	50	44	53	63	61	54	47	51	56

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%

Bron: COB 2009/1

Welke afwegingen maken mensen als ze deze vragen invullen? Zijn mensen stellig in hun mening over deze thematiek of laat men zich overtuigen in discussie met anderen? We gaan nu over op de focusgroepen waarin over deze twee stellingen is gediscussieerd.

FOCUSGROEPEN OVER VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Allereerst is gevraagd of men moeite had met het invullen van de twee vragen. Hogeropgeleiden gaven dit vaker aan. ‘Het ligt dubbel’, ‘je kunt het van twee kanten bekijken’, waren veel gehoorde uitspraken. Vooral de tweede stelling vond men lastig, omdat het onduidelijk is hoe de vrijheid van meningsuiting momenteel wordt beschermd en de stelling de indruk wekt dat het nu niet naar behoren gebeurt.

Net als in het kwantitatieve onderzoek zijn de meeste mensen in de lager opgeleide groepen het eens met de eerste stelling en zijn de hogeropgeleiden meer verdeeld. Onder de lageropgeleiden vinden sommigen het makkelijk een antwoord te geven, wat ze als volgt uitleggen:

“Je moet iedereen in zijn eigen waarde laten. [...] Hou het bij jezelf. Je hoeft mensen niet te kwetsen met hun geloof.”

“Je leeft met verschillende soorten mensen, ieder heeft zijn eigen geloof, dat moet je respecteren.”

In alle groepen wordt de plaats van religie in deze stelling aan de orde gesteld:

“Waarom religie? Je mag alles zeggen zolang je mensen in hun waarde laat, zolang je niet kwetst. Ik vind religie niet belangrijk, zolang je mensen maar behandelt zoals jij behandeld wilt worden.”

“Ik heb hem zo beantwoord; ik ben het eens met: De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst. Punt.”

De discussie die zich ontspint in de groepen is heel vergelijkbaar: moet je rekening houden met de gevoelens van een ander bij het uiten van je mening, en kun je rekening houden met wanneer een ander zich gekwetst voelt? Twee thema's worden veelvuldig aangehaald in de discussies: de integratie van allochtone Nederlanders en hun aanpassingsvermogen, waarbij vrijheid van meningsuiting als een authentiek Nederlandse waarde wordt genoemd. Daarnaast worden de manier waarop mensen met

elkaar omgaan en het onderlinge respect in verband gebracht met de grenzen van de vrijheid van meningsuiting: je moet de ander in zijn waarde laten en anderzijds moeten mensen niet zulke korte lontjes hebben en alles als een aanval zien. In onderstaande discussie worden de grenzen tussen vrijheid van meningsuiting en kwetsen verkend.

A: “Je mag best eens gekwetst worden, dat hoort erbij, daarom heb ik oneens en niet zeer oneens, maar niet in ernstige mate.”

B: “Maar de grens wat iemand kwetsend vindt is verschillend.”

A: “Als jij ergens in gelooft en ik ga dat bespottelijk maken, hoe ver mag je daarin gaan? Ik vind dat je religie niet bespottelijk moet kunnen maken. Maar je moet grapjes kunnen maken, als het duidelijk een grapje is.”

C: “Ja, maar zelfs die grapjes zijn voor mensen al kwetsend.”

D: “In elke grap zit een kern van waarheid.”

E: “Je mag je mening uiten maar het mag niet beledigend zijn.”

A: “Er zijn wel grenzen, en die van mij zijn soms wat hoger dan bij een ander. Bij mij gaat het te ver als het op de persoon zelf gedaan wordt en niet op een groep.”

Gespreksleider: Wat telt zwaarder, beledigd voelen of vrijheid van meningsuiting?

E: “Vrijheid van meningsuiting is een groot goed.”

A: “Een groep in het algemeen beledigen is minder erg dan een persoon, op de persoon gaat te ver.”

Mag het incasseringsvermogen van de groep mensen die mogelijk gekwetst wordt bepalend zijn voor grenzen aan de vrijheid van meningsuiting? In de groep waar onderstaande discussie plaatsvond, vindt men van niet. Vooral bij religie is, zo meent men, het incasseringsvermogen erg klein. Bovendien is religie iets van de privésfeer.

A: “Ik vond het mooi wat Hans Teeuwen hierover zei tegen de meiden van Halal: Jullie grijpen mijn woorden aan om je gekwetst te voelen. Als je nou zegt, laat die man maar lekker lullen.”

B: “Ja, hij zei ook, dat hij religieuze uitspraken juist kwetsend vond.”

A: “Ja, ze laten zich kwetsen.”

C: “Je moet wel kunnen zeggen wat je vindt, maar wel met respect.”

B: “Ja, het mag niet haatzaaiend zijn.”

A: “Je mag geloven wat je wilt, maar houd het voor

jezelf. Als je je gekwetst voelt, ga er dan maar met je Jehovavriendjes over praten.”

D: “Wanneer is iemand gekwetst?”

E: “Voor beide is iets te zeggen.”

F: “Ik vind religie ook wel eng, omdat wat er staat zo letterlijk wordt genomen. Maar atheïsten zijn eigenlijk net zo erg, want die zijn ook overtuigd van hun eigen gelijk.”

D: “Ik heb ‘mee eens’ gekozen vanwege Wilders die wordt vervolgd. Als het haatzaaiend is dan gaat het te ver. Ik vind het eng als groeperingen tegen elkaar worden opgezet en er niet wordt nagedacht over de gevolgen. Denk eerst na, had het zo gemoe- ten? Er is toch een grens.”

Er wordt gewezen op overgevoeligheden in de samenleving voor het al dan racistische karakter van het woord negerzoenen en van Sinterklaas en Zwarte Piet. Hierover zijn de meningen echter wel verdeeld. Waar de een zich in deze gevoeligheid kan inleven, vindt de ander het van overdreven politieke correctheid getuigen: autochtonen moeten niet zo bang zijn dat ze minderheidsgroepen hiermee kwetsen en allochtonen moeten zich aan de Nederlandse tradities aanpassen.

A: “De stelling [de tweede] is te breed. In sommige gevallen moet het beter worden beschermd, maar andere niet. Als je kijkt naar de verhuftering van de Nederlandse cultuur, dat hoeven ze wat mij betreft niet te beschermen. Maar censuur van al het nieuws is natuurlijk niet goed.”

B: “Ik ben het wel met je eens. Ik had ‘zeer eens’ bij die stelling, maar aan de hufterigheid had ik niet gedacht. De ‘ik mag zeggen wat ik wil, dus ik doe het’-mentaliteit.”

A: “Ja, dat stoort me enorm. Eerst was neger niet discriminerend, toen een tijdje wel, nu weer niet. Zelfde als met negerzoenen. Je kan het door middel van wetten doen, maar..”

C: “De negerzoenen en dergelijke hebben te maken met verdraagzaamheid en respect. De uitdrukking ‘s lands wijs ‘s lands eer. Ik bedoel als je gast bent, moet je je daarnaar gedragen. Wat me opvalt, laat ik het zo zeggen: van ons in Nederland wordt nogal wat aanpassingsvermogen en flexibiliteit verwacht en ik vind het echt krankzinnig dat tradities zoals wij ze hier in Nederland hebben, zoals Sinterklaas en Zwarte Piet, die nu een witte piet moet zijn of een roze, en negerzoenen die niet meer kunnen, schei toch uit met die flauwe kul, daar gaat het helemaal niet over.”

[Instemming aan tafel]

C: “Daar wind ik me wel over op.”

B: “Maar wie stoort zich daar dan aan, wie buigt zich daar over?”

C: “Maar een Sinterklaas die een basisschool niet in mag omdat daar allochtone kindjes zitten, rot toch op. Maar rot dan ook echt op.”

[Gelach, instemming, maar ook geluiden dat dat te ver gaat.]

Bij de lageropgeleiden gaat de discussie snel over integratie, en de mate waarin allochtonen zich aanpassen en moeten aanpassen aan Nederland. Er wordt gezegd dat vooral jonge Marokkanen zich wel erg snel aangevallen voelen. Als er meer wordt toegespitst op de vrijheid van meningsuiting, vinden verschillende mensen dat je alles moet kunnen zeggen. Als je in de regering zit of een hoge functie hebt, moet je wel meer opletten op wat je zegt, maar dat zijn toch ook slimme mensen die daar op kunnen letten, zo is de mening. Maar ook hier zijn er grenzen. Bovendien vinden anderen dat ook gewone burgers niet zomaar alles eruit moeten gooien.

“Geloof is wel heel belangrijk, maar het is wel iets voor jezelf. Je moet wel een beetje een zeef in je hoofd hebben en niet alles serieus nemen wat je hoort.”

“Je kunt niet zeggen ‘hé kutmarokkaan, ga terug naar je land’, maar wel dat je liever de bijbel wil lezen dan de koran.”

Wat gaat er achter de antwoorden op de tweede stelling schuil? In de onderstaande discussie licht meneer A toe waarom hij voor ‘neutraal’ heeft gekozen.

A: “De vraag is of het krachtiger moet. En je kan hier redelijk je mening uiten.”

B: “Nou, het wordt minder...”

A: “Nee, vind ik niet.”

C: “Als het scherper wordt, ben ik bang dat men doorschiet. Als je zegt ‘ik vind’ dan mag het [eerder in de discussie maakte iemand de opmerking: “Als je zegt je bent een zak is het een belediging, als je zegt ik vind je een zak is het vrijheid van meningsuiting.”]. Nou daag, dan kan je zo veel vinden. Wat je vindt moet je naar de politie brengen, meer niet. Het hoeft niet verder, dus aan de ene kant moet ik oneens zeggen. Aan de andere kant wordt het soms wel eens ingeperkt en dat moet je ook niet doen. Ik vind dat we nu een mooie mix hebben.”

- B: "Ik ben het niet met je eens."
- C: "Het is niet erger geworden, men heeft een steeds korter lontje gekregen."
- B: "Jawel, maar we leven in Nederland, we hebben hier een onbeperkte vrijheid van meningsuiting en laat degene die hier te gast zijn, die hier binnengekomen zijn, zich eens aanpassen. Want als ik naar Saudi-Arabië ga of waar ze vandaan komen, moet ik me aanpassen aan de mening daar. Daarom moeten ze de vrijheid van meningsuiting zeer krachtig handhaven, hoe dan ook, want je leeft in je eigen land. En als je in je eigen land je mond dicht moet houden. Wij worden ingeperkt door een groep Marokkanen en Turken, moslimtoestanden, ze willen steeds meer hun mening opleggen en wij moeten ons steeds meer aanpassen en dat is een fout systeem want ik leef in mijn eigen land. Als ik op vakantie ben in Italië doe ik een lange broek aan, vrouwen een doekje om, want je past je aan."
- D: "Ik heb maar neutraal gedaan, ik wist niet goed wat ik er mee aan moest. De ene keer kan je alles zeggen en de andere keer krijg je een klap in je gezicht."
- E: "Ik ben het eens met B. Absoluut. Ik vind gewoon, wij respecteren hen, maar dat moeten ze naar ons ook doen, het is ons land, wij zijn Nederlanders en er mogen best wat buitenlanders tussen zitten, maar pas je aan."
- A: "Volgens mij hebben we het over verschillende dingen. Wat jij zegt speelt bij mij ook, maar dat heeft niks met vrijheid van meningsuiting te maken. Je mag in Nederland gewoon je mening uiten, dat is al jaren zo en dat is nog steeds zo, je mag het over alles hebben. We hoeven het niet krachtiger te beschermen."

Veelal wordt de link gelegd met de korte lontjes van tegenwoordig, en de agressie die daarmee gepaard gaat. De discussie wordt daarmee verbreed van de vrijheid van meningsuiting in publieke discussies naar de vrijheid van meningsuiting in de publieke ruimte.

- A: "Ja, je moet iets kunnen zeggen zonder dat je een mes tussen je ribben krijgt."
- B: "Nou, ik vind dat het nu al heel krachtig wordt beschermd."
- C: "De laatste jaren vind ik wel dat mensen worden beperkt. Maar aan de andere kant moeten mensen niet gekwetst worden. Ik heb wel het idee dat je nu meer op je woorden moet letten."
- A: "Nou ik weet het wel zeker."
Waar leg je de grens? Moet je alles kunnen zeggen?

- D: "Dat is moeilijk!"
- E: "Je kunt wel van alles zeggen, als je iemand maar wel in zijn waarde laat."
- F: "Je moet het ook wel kunnen onderbouwen."
- F: "Ja, je moet wel alles kunnen zeggen, maar als iemand heel snel kwaad wordt, en agressief..."
- D: "Je kan als minister niet zeggen dat je homo's vies vindt, je mag niet kwetsen. Maar je kunt wel zeggen dat je tegen homobars bent omdat die voor iedereen moeten zijn."

De intentie achter een uitspraak is van groot belang, vindt men. Als je rekening houdt met de gevoelens van een ander bij de uitspraken die je doet, kun je je mening uiten. Het punt wordt ook hierbij weer aangesneden dat wat de ander kwetsend vindt soms moeilijk is in te schatten.

- A: "Je mag je mening geven op een respectvolle manier. De manier waarop je het brengt, dat bepaalt of je respectvol met elkaar omgaat. Wat je nu in de media ziet, dat je alles moet kunnen zeggen, dat vind ik geen vrijheid van meningsuiting, waarom zeg je iets?"
- B: "Nee, vrijheid van meningsuiting is vrijheid van meningsuiting, dat is een groot goed. Of je iemand nou kwetst of niet, dat is dan jammer. Het is aan de ander om zich gekwetst voelen, ik vind niet dat ik daarover hoeft na te denken. Je kan proberen het voorzichtig te zeggen, dat ben ik met je eens, maar toch kan een ander zich dan gekwetst voelen."
- C: "Als je de islam zoals Wilders een achterlijke cultuur vindt, dat is geen vrijheid van meningsuiting, dat is beledigen."

Gespreksleider: Maar als hij dat nu vindt?

C: "Dan moet je dat netjes verpakken."

A: "Dus de grens ligt bij beledigen."

Gespreksleider: Ja, maar zo'n spotprent dan?

D: "Nee, dat is niet beledigend. Dan kun je dus niks meer doen, omdat Allah niet afgebeeld mag worden. De reactie staat in geen verhouding tot wat er gebeurt. Die prent is niet bedoeld om te beledigen, maar om op een goedaardige manier op te spotten, dan heb je lange tenen."

Gespreksleider: Het gaat dus om de intentie?

D: "Hoe een ander het oppakt is de andere kant."

B: "Dat is ook persoonsgebonden, er zijn ook zat religieuze groeperingen die al gekwetst zijn als je zegt dat je het niet met ze eens bent."

Welke rol zien mensen weggelegd voor de overheid? Over het algemeen vindt men dat het een

kwestie is van burgers onderling, waarbij goed fatsoen en communicatie een grote rol spelen. De overheid moet het goede voorbeeld geven, zeggen sommigen, maar wat men daarmee precies bedoelt wordt niet duidelijk. Strenge regels zijn geen oplossing.

“Je kan wel allemaal wetten maken maar het is net als met een klein kind, als je iets verbiedt ga je het erger maken, dan gaan ze het juist doen. Als mensen zich gekwetst willen voelen, doen ze dat. Is het, ‘wat kijk je naar me’.”

Uit verschillende bovenstaande fragmenten blijkt ook dat mensen spontaan begonnen te praten over de manier waarop Geert Wilders zich uitlaat over de islam. Op de vraag waarom het in de discussie over vrijheid van meningsuiting zo vaak over de islam gaat, antwoordt men dat dat door Wilders komt ‘en niemand anders’. Een ander gaat daar tegenin door te stellen dat bij de islam zich ook ‘excessen’ voordoen. In alle groepen is aan de orde gesteld wat men vindt van de juridische vervolging van Geert Wilders door het Openbaar Ministerie. In hun ogen gaat Wilders te ver, omdat hij geen respect toont, alleen een mening ‘dropt’ in plaats van het gesprek aangaan, en vanwege zijn uitspraak over *Mein Kampf*. Waar de een vindt dat er in de politiek over de islam moet worden gepraat, vindt de ander de strafrechtelijke vervolging prima. ‘Ja, maar ze praten al zoveel in de Kamer, op een gegeven moment moet je gewoon zeggen stop.’ Er wordt ook nog een verschil gemaakt tussen cabaretiers en Geert Wilders. De eersten maken hun opmerkingen in een grap en kunnen daarom verder gaan in hun uitspraken. Daar brengen anderen tegen in dat Wilders door de mensen is gekozen en daarom ook moet kunnen zeggen wat hij vindt, anders is het een dictatuur, zo merkt iemand op. Anderzijds vindt men dat je bij cabaretiers de keuze hebt te luisteren naar wat ze zeggen of niet, terwijl je je aan de mening van Wilders niet kan onttrekken: ‘Hij is deel van Nederland, je kan hem niet uit het Journaal knippen als kijker.’ Tot slot nog een fragment over Wilders en een zich hierna ontspruitende discussie over het spanningsveld tussen religie en respect.

Gespreksleider: Vinden jullie dat Wilders dat moet kunnen zeggen, een vergelijking van de Koran met *Mein Kampf*?

D: *“Nee, dat vind ik echt. Oef, Mein Kampf!”*

A: *“Wat me stoort, is dat een imam wel mag zeggen dat alle homo’s moeten worden gelyncht. Dan mag Wilders van mij Fitna op tv laten zien.”*

F: *“Maar als we dat tegen elkaar zeggen, raken we het respect tegenover elkaar kwijt.”*

G: *“Ik vind respect net zo’n dubieus onderwerp. Ik vind het moeilijk om respect te hebben voor een geloof dat geen respect heeft voor vrouwen.”*

H: *“Ja dat is ook zo, ik snap wat je bedoelt, maar ik heb zo iets als mensen daar dan per se in willen geloven, wie ben ik dan om te zeggen dat ze dat niet moeten doen?”*

G: *“Als mensen kinderen mishandelen, zoals vrouwenbesnijdenis of wat dan ook, dan gaat dat de hele wereld wel aan. Ik vind niet dat in het kader van geloof dat tussen vier muren ineens gerespecteerd moet worden.”*

D: *“Maar bij de islam wordt ook alles op religie betrokken, zoals besnijdenis enzo, terwijl er ook islamieten zijn, die zich wel aanpassen en flexibel zijn, en andersom net zo.”*

A: *“Ik weet van een jongen in Amsterdam-West, die was opgepakt omdat hij een T-shirt had van Che Guevara maar dan met Bin Laden, dat vind ik belachelijk. Als je gaat promoten dat je zo vrij bent, dan is dat de andere kant.”*

B: *“Nou, ja dat vind ik anders, want je gaat daarmee Bin Laden promoten, daar zou ik wel van zeggen, kom jij eens even hier. Want je prikkelt daar mensen mee en daar kun je onrust mee stoken.”*

D: *“Soms moet het juist wel naar buiten worden gebracht, zoals die besnijdenis, dan denk ik kom op media, dat is veel belangrijker dan Wilders.”*

Gespreksleider: Wie moet de grenzen van de vrijheid van meningsuiting bewaken en bepalen?

G: *“Met elkaar in contact en elkaar begrijpen. Al dat verbieden, dat is nog nooit een oplossing geweest.”*

VRIJE MENINGSUITING, IMMIGRATIE EN OMGANGSVORMEN

In de focusgroepdiscussies wordt de vrijheid van meningsuiting vaak in verband gebracht met immigratie- en integratiekwesities en met respectvolle omgangsvormen. Welke verbanden vinden we in de enquêtegegevens? In tabel 3.3 is met plussen en minnen de invloed van opvattingen over immigratie en omgangsvormen en enkele andere kenmerken vermeld op de kans dat men met de stellingen over de vrijheid van meningsuiting instemt.

Tabel 3.3 Achtergronden van de instemming met de stellingen over de vrijheid van meningsuiting, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in positieve en negatieve effecten)^a

	religieuze gevoelens niet kwetsen ^b	vrijheid van meningsuiting meer beschermen ^c
• stemt in met 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'	n.s.	+
• stemt in met 'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'	+	n.s.
• stemt in met 'in ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om'	n.s.	+
• vindt dat de normen en waarden in het algemeen de verkeerde kant op gaan	n.s.	n.s.
• vrouw	+	-
• 18 - 34 in plaats van 55+	-	-
• 35 - 54 in plaats van 55+	-	-
• laag in plaats van hoog opleidingsniveau	+	n.s.
• middelbaar in plaats van hoog opleidingsniveau	+	n.s.
• rekent zich tot kerk of levensbeschouwelijke groepering	++	-
• verklaarde variantie (Nagelkerke's pseudo-R ²)	14%	8%

a +/++ geeft aan dat de relatieve kansenverhouding significant groter is dan 1/2,5, -/-- dat ze kleiner is dan 1/0,4

b instemming met de stelling 'De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'.

c instemming met de stelling 'De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land'.

Bron: COB 2009/1

We vinden slechts drie statistisch significante effecten: wie voor de multiculturele samenleving is, is vaker tegen kwetsen, en wie liever minder immigranten zou zien en een afname van respectvolle omgang ziet, is meer voor een krachtiger bescherming van de vrijheid van meningsuiting. Het ontbreken van een duidelijker patroon van relaties zou wel eens te maken kunnen hebben met tegenstrijdige associaties bij de vrijheid van meningsuiting: enerzijds een element van een open (en multiculturele) samenleving, anderzijds een kenmerk van de eigen (westerse) cultuur.

Tot slot blijken sekse, leeftijd, opleidingsniveau en religiositeit ook in multivariate analyses invloed te hebben op de kans dat men het met de stellingen eens is, met uitzondering van opleidingsniveau bij de tweede stelling.

4 EUROPA

Samenvatting

Evenals in het eerste COB-kwartaalbericht van 2008 moeten we concluderen dat Europa niet echt leeft onder Nederlanders. Hoewel men gaandeweg het gesprek iets geïnteresseerder en geïnvolveerder raakt, is de stemming in de focusgroepen overwegend matjes wanneer het gesprek over Europa gaat. Uit het COB en andere enquêtes blijkt verder dat de meerderheid het lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt, dat we iets tevredener zijn over de Europese politiek dan een jaar geleden en dat positieve associaties met de EU de boventoon voeren. Over de euro zijn de meningen nog steeds verdeeld: degenen die het een goede zaak vinden (merendeels hogeropgeleiden) benadrukken het gemak om in het buitenland te betalen en zien ook het voordeel van de sterke euro ten tijde van de huidige financiële crisis. Tegenstanders benadrukken dat alles duurder is geworden sinds de euro en zien de munt eerder als een noodzakelijk kwaad. Over de uitbreiding van de EU en de samenwerking tussen lidstaten verschillen hoger- en lageropgeleiden sterk. Hogeropgeleiden vinden overwegend dat er nog meer lidstaten bij kunnen en dat de samenwerking verder mag gaan dan nu het geval is. Lageropgeleiden houden het liever bij een kleinere EU en praten met argwaan over geldverspilling en doorgedraaide bureaucratie. De Europese verkiezingen zijn geen hot issue. Vooral hogeropgeleiden zeggen te zullen gaan stemmen. Die intentie komt meer voort uit plichtsgevoel dan uit betrokkenheid bij Europa.

Als iets de gevoelens over Europa non-verbaal treffend zou kunnen uitdrukken dan was het wel het achterover gaan leunen en een diepe zucht slaken bij de groepsgesprekken. Hier werd mooi duidelijk dat men letterlijk even afstand neemt wanneer het gespreksonderwerp Europa op tafel komt. Het thema blijkt onder Nederlanders niet te leven. Ook Aalberts benadrukt in zijn studie over de relatie tussen burgers en de EU: 'Het botert niet tussen de Nederlandse burgers en de Europese Unie. Burgers hebben weinig kennis van de EU, ze interesseren zich niet of nauwelijks voor Europese thema's en ze zijn zeer beperkt actief op Europees terrein, zoals bij Europese verkiezingen.'¹ Toch loopt Nederland vrij voorop in steunbetuigingen aan het EU-lidmaatschap en heeft ons land bovengemiddeld vertrouwen in de EU vergeleken met de andere landen.² Zoals we al zagen komt uit de focusgroepen echter eerder een ongeïnteresseerde en bij vlagen zelfs negatieve houding tegenover de EU naar voren. Deze tegenstrijdigheid

en de naderende Europese verkiezingen in juni 2009 nodigen ons uit om weer eens Europese poolshoogte te nemen.

ASSOCIATIES BIJ DE EU EN EUROPA

Waar denken burgers überhaupt aan bij de EU of Europa? Zowel in de Eurobarometer als in de groepsgesprekken is gevraagd welke associaties men heeft bij het thema Europese Unie (of in de focusgroep iets breder: Europa). In tabel 4.1 zien we dat Nederlanders met name denken aan de vrijheid om overal binnen de EU te bewegen, aan de euro, aan het machtsblok dat we in de wereld kunnen vormen en aan vrede. Gemiddeld genomen heeft de Nederlander er iets meer dan drie associaties bij en slechts 2% schiet helemaal niets te binnen bij de EU. In het Verenigd Koninkrijk ligt dat percentage beduidend hoger. Ook in andere landen noemt men relatief vaak de vrijheid van bewegen binnen Europa als associatie, waarbij in België en Frankrijk de euro net iets vaker wordt genoemd.

1 C. Aalberts, Conclusie: Belangrijk, maar toch niet relevant, in: C. Aalberts (red.) *Altijd ver weg? De moeizame relatie tussen burgers en de Europese Unie*, pp. 151-162, Diemen: AMB, 2008.

2 Gegevens afkomstig uit: TNS NIPO, Eurobarometer 70. *De publieke opinie in de Europese Unie*, herfst 2008. Zie ook SCP/CPB, *Strategisch Europa, Europese verkenning 7*, Den Haag: SCP/CPB, 2009.

Tabel 4.1 **Associaties bij de Europese Unie, bevolking van 15+, najaar 2008, Nederland en vier omringende landen (in procenten)^a**

	NL	DE	BE	FR	VK
• vrijheid om overal in de EU te kunnen reizen, studeren en werken	55	50	44	44	31
• de euro	48	45	57	45	11
• een sterkere invloed in de wereld	40	24	26	30	15
• vrede	32	45	34	37	16
• economische welvaart	30	13	27	11	13
• bureaucratie	27	32	14	14	22
• niet genoeg controles aan de grenzen van landen buiten de EU	18	22	18	19	19
• democratie	18	28	23	20	8
• culturele diversiteit	18	25	23	32	14
• meer criminaliteit	13	26	16	8	11
• het verlies van onze culturele identiteit	12	9	8	13	21
• weggegooid geld	10	36	23	25	23
• sociale zekerheid	8	7	13	6	7
• werkloosheid	4	15	11	13	9
• iets anders (spontaan genoemd)	2	0	1	0	1
• gemiddeld aantal associaties	3,3	3,8	3,4	3,2	2,2
• % met geen enkele associatie	2	1	0	2	13

a 'Wat betekent de Europese Unie voor u persoonlijk?' Er worden 14 mogelijke associaties in willekeurige volgorde voorgelegd, waarvan de respondenten er zoveel als zij willen kunnen bevestigen.

Bron: Eurobarometer 70. 1 okt-nov 2008, CPB/SCP 2009

In de focusgroepen vinden we overwegend dezelfde top vier van associaties terug als in de bovenstaande tabel, aangevuld met negatieve geluiden zoals verwijzingen naar de geldverspilling, de bureaucratie en dat Nederland het braafste jongetje van de klas wil zijn. Hieruit kunnen we opmaken dat het beeld dat men bij de EU heeft vrij gevarieerd is, maar dat het overwegend toch iets meer positieve dan negatieve associaties oproept. Het valt tevens op dat lageropgeleiden negatiever en ongeïnteresseerder zijn over de EU dan de hogeropgeleiden.

Gespreksleider: Als ik dat roep, Europa, wat komt er dan in jullie op?

A: "Euro's."

B: "Europese Unie"

C: "Dat is goed, dat is samenzijn. Dat ze nooit kunnen vechten."

[..]

D: "Ik vind dat het een meesterzet is geweest. Niks op aan te merken, helemaal niks."

[..]

D: "Het idee van de Europese Unie met vrije handel en verkeer van goederen en personen en geld. Goed."

F: "Ik vind dat de prijs wel heel erg hoog is. Nou, ik heb het idee dat we daar veel meer voor betalen dan we terugkrijgen."

[..]

F: "Dat krankzinnige circus dat van Straatsburg naar Brussel heen en weer reist en andere rariteiten."

Gespreksleider: Als ik het heb over de EU, wat roept dat dan bij jullie op?

A: "Geldverspilling [...] Bodemloze put."

[Gelach.]

B: "Open grenzen."

C: "Leuke baantjes [met cynisme in stem]. Voor de mensen. Wel verdienen [geldgebaar met vingers], en geen snars doen."

[..]

D: "Ja, niks [schouderophalend, gelach in groep]. Daar kan ik heel makkelijk in zijn. Niks. Dus..."

Gespreksleider: Dat leeft niet echt voor je?

D: "Nee."

TEVREDENHEID EUROPESE POLITIEK EN VOLGEN VAN POLITIEK NIEUWS

De tevredenheid met de Europese politiek is traditiegetrouw lager dan met het lokaal en landelijk politiek bestuur (zie hoofdstuk 1). Gemiddeld scoort Nederland een 5,1 op tevredenheid met Europa (schaal van 1-10) en geeft 49% een voldoende. Vergeleken met het gemeentebestuur (6,0) en de landelijke politiek (5,4) krijgt de Europese politiek daarmee de laagste waardering, maar wanneer we deze cijfers vergelijken met die van Europa een jaar geleden, dan zijn we weer iets positiever geworden over de Europese politiek (in 2008 te kwartaal respectievelijk 4,9 gemiddeld en 42% voldoende).

Ook al zijn we iets tevredener over de Europese politiek dan een jaar geleden, we zijn er niet vaker het nieuws over de EU door gaan volgen. Er is zelfs sprake van een zeer lichte daling van 51% begin 2008 naar 49% in 2009 van de Nederlanders die aangeven de media op dit vlak op hoofdlijnen of intensief te volgen. Ook volgt men lokaal en landelijk politiek nieuws vergeleken met een jaar geleden iets minder.³ In de focusgroepen blijkt een enkeling nieuws

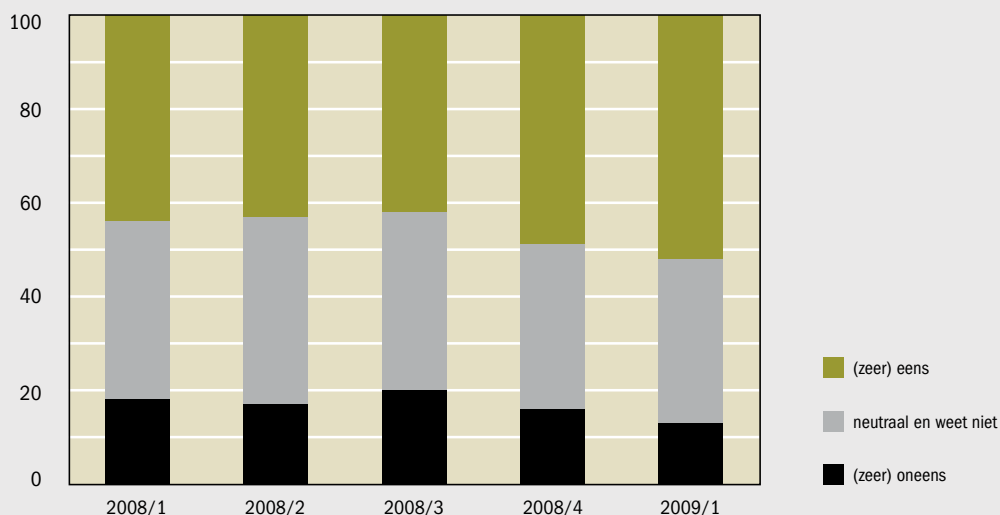
over Europa intensief te volgen, maar bij de meesten heeft het geen speciale aandacht, als volgt verwoord door een groepslid: 'Die EU, het leeft bij mij niet zo heel erg. Het is niet dat ik de krant doorspit van: oh waar is de Europese Unie mee bezig of zo.' Wat hen wel opvalt is dat de EU meestal negatief in het nieuws komt; men zou graag meer de successen belicht willen zien.

WAARDERING LIDMAATSCHAP EU

Zijn Nederlanders in de huidige financiële crisis anders gaan denken over de EU? In figuur 4.1 zien we hoe de opvattingen over het Nederlands lidmaatschap van de EU zich in een jaar tijd hebben ontwikkeld.

Vanaf het derde kwartaal zien we een duidelijk positieve ontwikkeling: Nederlanders vinden het lidmaatschap van de EU meer dan voorheen een goede zaak. Was 42% het (zeer) eens met deze stelling in het derde kwartaal van 2008, begin 2009 loopt dit percentage op tot 52%. Onder hogeropgeleiden vindt in 2009 bijna 70% het lidmaatschap een goede zaak, terwijl dat onder lageropgeleiden 42% is. Ook in de focusgroepen vinden we deze tweespalt

Figuur 4.1 Opvatting over de stelling dat Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak is, bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1

³ Lokaal politiek nieuws: van 68% naar 59%, landelijk politiek nieuws van 83% naar 80%, en ander internationaal nieuws is gelijk gebleven met 57%.

terug. De hogeropgeleiden zijn overwegend positief over het feit dat we bij de EU horen. Ze zien er de voordelen van in, zoals stabiliteit, de euro, en vrij kunnen reizen. Voor een enkeling die sceptischer is blijft het overwegend een kwestie van nu eenmaal accepteren van de situatie. De lageropgeleiden daarentegen zijn beduidend negatiever; ze vinden dat het EU-lidmaatschap vooral veel regeltjes en bureaucratische rompslomp is, en noemen het eerder geldverspilling. Men maakt zich ook meer zorgen over het verlies van de Nederlandse identiteit binnen de EU. Lager- en hogeropgeleiden zijn echter wel eensgezind in hun gemopper op Nederland dat in hun ogen altijd het braafste jongetje van de klas wil zijn, terwijl andere, grote landen vrij gemakkelijk allerhande normen overschrijden.

DE EURO: VOOR- EN TEGENSTANDERS

Hoe denkt men over de euro? Ten tijde van het referendum over de EU in 2005 gaf 70% van de Nederlanders aan dat met de introductie van de euro Nederland in een nadelige positie was geplaatst en maar liefst 94% was van mening dat de prijzen zijn gestegen sinds de introductie (alle campagnes van de overheid om het tegendeel te bewijzen ten spijt).⁴

In tabel 4.2 zijn de huidige antwoorden weergegeven op de stellingen 'het is een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro' en 'in de huidige economische crisis is het goed dat Nederland de euro heeft'. Over de eerste stelling zijn de meningen verdeeld. Een grote minderheid (39%) is het er (zeer) mee eens, een bijna even groot percentage (36%) is het hier (zeer) mee oneens, 21% staat er neutraal tegenover en 5% weet het niet. Hieruit kunnen we opmaken dat er naast gemopper ook waardering is voor de euro. Wat verder opvalt is dat met name de lageropgeleiden het (zeer) eens zijn met de opvatting dat de vervanging van de gulden door de euro een slechte zaak is. Bijna de helft is het met deze stelling eens, tegen een krappe kwart van de hogeropgeleiden. Mannen zijn het meer met de stelling oneens (42%) dan vrouwen (29%).

Ook al is het alweer zeven jaar geleden dat de euro is ingevoerd, de gemoederen over het

vervangen van de gulden door de euro zijn nog niet bedaard. In de focusgroepen komt dit eveneens naar voren. Een jongere vrouw uit een groep: 'Ik heb veel minder gevoel met de gulden, en ik zit me juist te irriteren... mensen die zeggen: "weet je hoeveel gulden dat is?" Jaaah, dat doet er nu niet meer toe, we zitten nu in de eurotijd.' De oudere deelnemers reageren door te vertellen hoe bizar duur het is geworden sinds de euro.

"Als je 7,5 jaar geleden Albert Heijn was binnengelopen, je had een volkorenbrood gekocht en de juffrouw achter de kassa had tegen je gezegd, dat kost je vier en een halve gulden, had je dat mens voor gek verklaard. Ik betaal het nu wel hoor!"

In een groep met lageropgeleiden zegt een vrouw:

"Vanaf toen is de slechte tijd begonnen. De euro is duur, alles is duurder geworden. We krijgen niet meer salaris en zo, dussuh... Wat ik vroeger in guldens kocht, koop ik nu in euro's."

De tweede stelling, dat het goed is dat Nederland de euro heeft in crisistijd, blijkt lastiger te beantwoorden dan de eerste, gelet op 13% die hier geen mening over heeft. Vooral vrouwen en jongeren kiezen vaak dit antwoord. Een grote minderheid van 45% is het met deze stelling (zeer) eens, een kwart is neutraal en 17% is het (zeer) oneens. De grootste verschillen vinden we wederom tussen opleidingsgroepen. Terwijl 36% van de lageropgeleiden het een goede zaak vindt dat we in de economische crisis de euro hebben, is dat bij de hogeropgeleiden 60%. Ook iets meer ouderen dan jongeren zijn het met de stelling eens.

De focusgroepen bevestigen het beeld dat uit de cijfers naar voren komt: kennis over de rol van de euro in de economische crisis is beperkt, wat leidt tot veel 'weet niet' en neutrale antwoorden. Het blijkt verder voor de meesten ook lastig om concreet uit te leggen waarom het dan goed is dat we de euro hebben. Maar een notie dat het goed is om de euro in zware tijden van crisis te hebben leeft vooral onder de hogeropgeleiden. Een jongere verwoordt dit stellig als volgt: 'Dat is pure handel. Het antwoord moet "ermee eens" zijn. Het is een feit dat we nu voordeel hebben van de euro.'

4 K. Aarts en H. van der Kolk, Understanding the Dutch "No": the Euro, the East, and the elite, in *PS: Political Science and Politics* 39, 2006, p. 243-246.

Tabel 4.2 Opvattingen over de euro, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in procenten)

	allen	sekse		leeftijd		opleiding		
		man	vrouw	18-44	45+	-mbo	ha+	
'Het is een slechte zaak dat de gulden is vervangen door de euro'								
• (zeer) oneens	35	42	29	34	37	25	51	
• neutraal	21	18	23	20	21	21	20	
• (zeer) eens	39	37	40	39	38	48	24	
• weet niet	5	3	8	8	3	6	5	
'In de huidige economische crisis is het goed dat Nederland de euro heeft'								
• (zeer) oneens	17	18	16	34	37	22	9	
• neutraal	25	24	25	24	25	29	17	
• (zeer) eens	45	51	39	41	50	36	59	
• weet niet	13	7	20	17	10	13	14	

Bron: COB 2009/1

De meningen over deze twee stellingen staan niet los van elkaar. Als men de omschakeling van gulden naar euro een slechte zaak vindt, is men het er in grote meerderheid (93%) mee oneens dat het goed is dat Nederland de euro heeft in deze economische crisis. En het omgekeerde gaat ook op, als men de vervanging van de gulden geen slechte zaak vindt, dan ziet men meestal (80%) de euro in deze economische crisis als gunstig.

UITBREIDING VAN EN SAMENWERKING BINNEN DE EU

Twee hete hangijzers ten tijde van het Europese referendum waren de uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten en de mate van verdergaande samenwerking. Uit het Nationale Kiezersonderzoek van 2006 blijkt dat er behoorlijk wat scepsis bestaat over beide punten onder alle lagen van de bevolking, zij het wat minder onder hogeropgeleiden.⁵

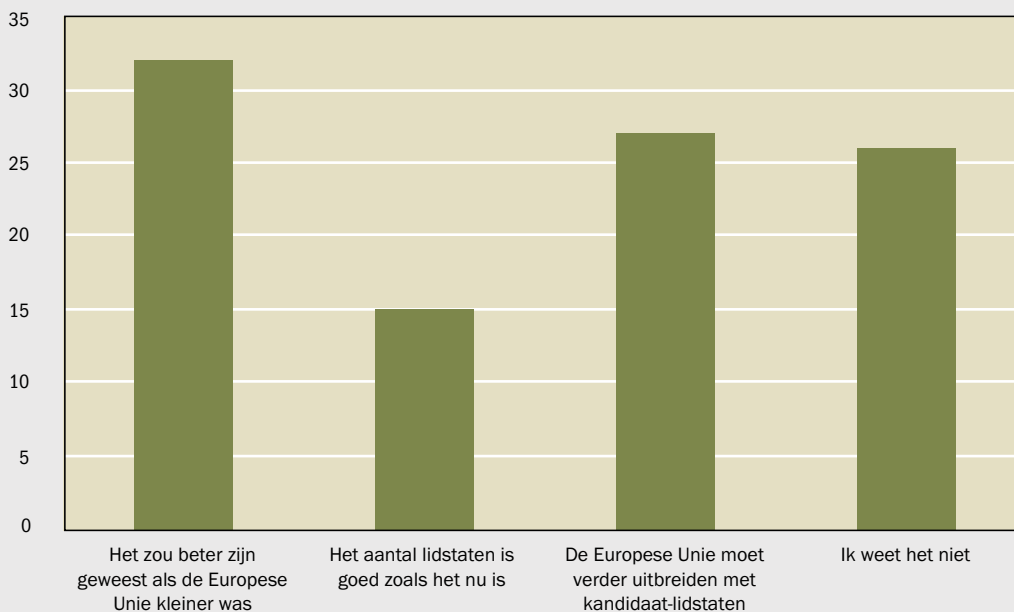
Wat vindt de Nederlander anno 2009 van de Europese uitbreiding en samenwerking? In figuur 4.2 zien we dat de grootste (minderheids)groep van mening is dat de EU kleiner had moeten blijven (32%). Ook nu dus de nodige scepsis over het uitbreidingsproces. Iets meer dan een kwart (27%) vindt dat de EU juist verder moet uitbreiden. Een bijna even groot deel van de Nederlanders heeft echter geen mening (26%) en 15% vindt het aantal lidstaten wel goed zoals het nu is.

Met name hogeropgeleiden pleiten voor verdere uitbreiding, zoals ook al uit eerder aangehaald onderzoek bleek. Verder is opvallend dat vooral vrouwen kiezen voor de 'weet niet'-optie (35%). Of dit betekent dat vrouwen eerder durven aan te geven dat ze er geen mening over hebben of dat mannen een gepro- nounceerdere mening hebben, laten we hier in het midden.⁶ Het valt wel op dat in de focus- groepen de mannen bij het Europa-thema wat

5 Zie K. Aarts en H. Schmeets, Europese integratie en Nederlandse verkiezingen, in H. Schmeets (red.) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*, 2008, p. 137-146, CBS: Voorburg, en K. Aarts, Europese integratie en de Nederlandse kiezers, in F. Becker et al. (red.) *Het ongemak over Europa, WBS-Jaarboek 2008*, p. 18-35, Amsterdam: Mets & Schilt en Wiardi Beckman Stichting, 2008.

6 Het is bekend dat het thema Europa eerder tot 'weet niet' en niet-stabiele attitudes leidt, juist omdat het niet zo speelt bij Europese burgers (zie C. Aalberts, *Burgers: Nooit lang nadenken over Europa*, in: C. Aalberts (red.) *Altijd ver weg? De moeizame relatie tussen burgers en de Europese Unie*, p. 17-39, Diemen: AMB, 2008. In het COB-kwartaalbericht 2008|4 constateerden we eveneens dat vrouwen vaker 'ik weet het niet' kiezen bij maatschappelijk getinte vragen dan mannen.

Figuur 4.2 Opvattingen over uitbreiding EU, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in procenten)^a

a 'Over de Europese Unie wordt verschillend gedacht, zowel over de uitbreiding met nieuwe lidstaten, als over de mate van samenwerking tussen de huidige lidstaten. Als het gaat over de uitbreiding van de Europese Unie met nieuwe lidstaten, welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij de uwe?

Bron: COB 2009/1

meer op de voorgrond treden, zeker wanneer we deze discussie vergelijken met die over het eerdere thema van vrijheid van meningsuiting. Vrouwen geven ook vaker aan dat ze het niet weten: 'Ja ik weet het niet. Ik heb geen flauw idee welke plannen ze [EU] nu hebben.'

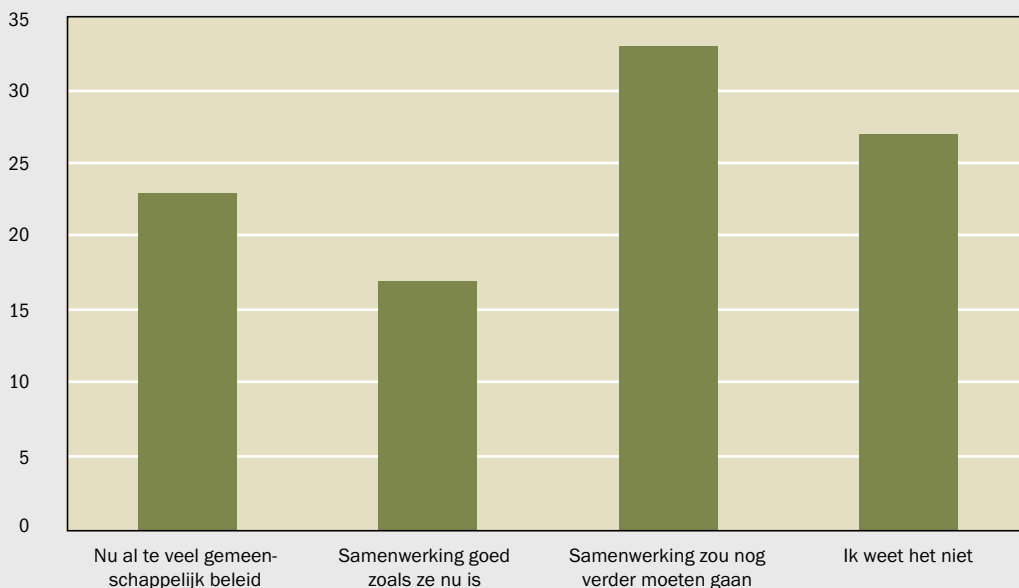
Over de samenwerking tussen de lidstaten (zie figuur 4.3) is de grootste minderheids-groep (32%) juist van mening dat deze nog verder zou moeten gaan, 27% weet het niet en 40% vindt dat er nu al te veel gemeenschappelijk beleid is of dat de samenwerking nu goed is. Beide meningen staan niet los van elkaar. Van degenen die aangeven dat er nu al te veel gemeenschappelijk beleid is, geeft 79% aan dat men de EU liever kleiner had gezien. En van degenen die vinden dat de samenwerking nog verder moet gaan is 54% voor verdere uitbreiding van lidstaten. Degenen die de samenwerking goed vinden zoals die nu is, zijn gelijkelijk verdeeld over de antwoordop-ties van de vorige vraag. Ook hier zijn het weer met name de hogeropgeleiden die voor verdergaande samenwerking pleiten. Dit laatste beeld wordt bevestigd in de focusgroepen

waar de overgrote meerderheid van de hoge-roppgeleiden pleit voor meer samenwerking: 'Ik heb het idee dat het nog veel verder moet gaan. Dat er nog veel meer voordelen uit zouden kunnen komen.' Ook een enkele lageropge-leide probeert tegen de stroom van de rest van de groep in het op te nemen voor verdergaande samenwerking in de EU: 'Weer het verhaal van de hele crisis, ik denk, als je goed samenwerkt, kan je het misschien beter aanpakken, ja hoop je, dan dat je dat allemaal voor jezelf doet.' Meer in het algemeen valt echter op dat zowel de hoger- als lageropgeleiden – een enkeling daargelaten - niet goed kunnen onderbouwen waarom zij het eens of oneens met beide stel-lingen zijn.

EUROPESE VERKIEZINGEN

Tot slot is in de focusgroepen gevraagd of men gaat stemmen wanneer de verkiezingen voor het Europese Parlement worden gehouden. De reacties spreken wederom boekdelen: 'Nu weten we dus dat er verkiezingen zijn', 'die komen toch een keer in de zoveel jaar automa-tisch?', en 'volgens mij was het vorig jaar'. Op

Figuur 4.3 Opvattingen over samenwerking EU, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2009 (in procenten)^a

a 'Als we het hebben over de mate van samenwerking tussen de huidige lidstaten, welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij het uwe?'

Bron: COB 2009/1

de vraag in een focusgroep of de verkiezingen ook zomaar aan hen voorbij zouden kunnen gaan, knikt de meerderheid instemmend.

In de enquête hebben we respondenten de vraag voorgelegd of ze van plan zijn te gaan stemmen bij de EP-verkiezingen. 45% zegt dit te gaan doen, 36% gaat wellicht stemmen, en 17% zegt niet te gaan stemmen. Nu zijn respondenten (veelal uit sociale wenselijkheid) geneigd hun eigen opkomst te overschatten: de feitelijke opkomst zal dus waarschijnlijk nog lager uitvallen dan 45%. Het is te verwachten dat het opkomstpercentage dichterbij dat van de vorige EP-verkiezingen in 2004 zal liggen (39%) dan bij dat van het referendum over de Europese grondwet in 2005 (63%). Mogelijk verandert dit in de laatste maanden voor de verkiezingen nog, onder invloed van scherpe debatten en uitvoerige media-aandacht voor Europa – net als in de maanden voor het referendum – maar daarvoor is op het moment van schrijven nog geen aanwijzing.⁷

In overeenstemming met de kwantitatieve analyses, zien we in de focusgroepen wederom een groot verschil tussen de hoger- en lageropgeleiden: de eerste groep geeft bijna unaniem aan te gaan stemmen, terwijl bij de lageropgeleiden meer niet-stemmers en twijfelaars voorkomen. De laatste groep geeft desgevraagd als redenen aan dat Europa gewoon niet leeft, dat één stem op het geheel niet veel uitmaakt, of dat men zich eerst nog wil verdiepen in de Europese materie. Het overtuigde stemgedrag van de hogeropgeleiden lijkt tot slot niet zozeer voort te komen uit interesse voor de EU, als wel uit het feit dat ze altijd stemmen, en dat je 'anders ook geen recht van klagen hebt'.

7 Zie SCP/CPB 2009 voor een nadere beschouwing over het thema Europa vanuit een electoraal perspectief.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- 1 Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- 2 Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- 3 Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en een jaarlijkse verdiepende studie, gebaseerd op het gecombineerde materiaal van vier kwartalen, literatuur en secundaire analyses van door anderen verzamelde gegevens.

Binnenkort zal het SCP een verdiepend rapport over burgerperspectieven in 2008 uitbrengen en daarnaast een verantwoording waarin wordt ingegaan op methodologische aspecten en resultaten van de COB-pilot van eind 2007.

Onderzoek in het eerste kwartaal van 2009

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan.

Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door Marketresponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1482 respondenten telefonisch geselecteerd, van wie er tussen 14 januari en 12 februari 2009 1078 de vragenlijst

volledig hebben ingevuld (881 via internet en 197 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was ongeveer 23 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,59 tot 2,40 en de weegefficiëntie is 95%, resulterend in een effectieve steekproef van 1022. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,2; 6% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Beide bureaus voerden een gesprek met een groep lageropgeleiden en een groep hogeropgeleiden, Ferro in Amsterdam op 10 februari en Veldkamp in Lelystad op 12 februari. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving met specifiek aandacht voor de economische crisis, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over de vrijheid van meningsuiting en een ronde over Europa. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2009, 1^e kwartaal*. Leusden: Market-Response, februari 2009 (projectnummer 15015).
- Judith van Male en Adette Brouwer, *COB focusgroepen eerste kwartaal 2009: Amsterdam*. Amsterdam: Ferro, maart 2009 (projectnummer 3223).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB focusgroepen eerste kwartaal 2009: Lelystad*. Amsterdam: Veldkamp, maart 2009 (projectnummer P4979).